

DZIEJE KAPITUŁY WARMIŃSKIEJ 1772—1945

Treść: Wstęp. I Zabór pruski. 2. Działalność. 3. Układ treści. — I. Skład osobowy. — II. Władza kościelna. 1. Statuty kapitulne. 2. Wikariusze kapitulni. 3. Wybór biskupów. 4. Prawo patronatu. — III. Chwała Boża. — IV. Zarząd majątkami. 1. Katedra. 2. Beneficja. 3. Dystrybucje. 4. Seminarium. — V. Sprawy społeczne. 1. Nauka. 2. Kultura. 3. Polityka. Zakończenie. 1. Klęska II wojny światowej. 2. Powrót do Polski. — Summarium.

WSTĘP

1. Zabór pruski

Komisarze pruscy 13 września 1772 roku ogłosili patent zaboreczy króla pruskiego radom miejskim na Warmii. Zamiast oznak władzy biskupiej lub kapitulnej umieścili orły pruskie. Na posiedzeniu kapituły komisarze domagali się *Recepisse*. Nie przyjmowali żadnych przedłożeń. Na uwagę, że Warmia w patencie nie jest wymieniona, a nie należąc do Prus Zachodnich, nie powinna dzielić ich losu, odpowiedzieli, że o Warmii mają rozkaz specjalny, odmówili jednak wydania jego kopii. Żądali, aby kapituła wstrzymała się od aktów jurysdykcyjnych i czynności sądowych oraz od wszelkich wydatków. Jednym słowem — biskup i kapituła pozbawieni zostali władzy świeckiej w swoich komornictwach oraz dochodów, które one przynosiły. Stała pensja roczna płacona ze skarbu państwa była około czterech razy mniejsza¹.

Na posiedzeniu kapituły 23 września 1772 roku, z udziałem biskupa Ignacego Krasickiego zostali wybrani delegaci do złożenia przysięgi hołdowniczej. Delegatem biskupa został prepozyt i biskup pomocniczy Karol hrabia von Zehmen, delegatami kapituły: kanonik Teodor Lutomski i koadiutor Franciszek Strachowski. Złożyli oni na zamku w Malborku 28 września 1772 roku przysięgę królowi pruskiemu. Treść jej przedłożyli całemu kolegium na posiedzeniu kapituły w trzy dni później². Pod przysięgą zobowiązali się w imieniu swych mocodawców do

¹ Dombrowski, Ermlands Erbhuldigung im Jahre 1772, *ZGAE* 19 (1916), s. 462; A. Szorc, Dzieje Diecezji Warmińskiej (1243—1991), Olsztyn 1991, s. 98.

² A. Eichhorn, Geschichte der ermlaendischen Bischofswahlen. Dritte Periode. Von der Besitznahme durch Preussen bis zur Gegenwart (1772—1868), *ZGAE* 4 (1869), s. 552; Dombrowski, j.w., s. 470.

wiernopoddaństwa królowi pruskiemu i jego następcom, wyrzekli się buntu przeciwko władzy, obiecali donosić o wszelkich zagrożeniach. Mimo iż przysięga składana była królowi państwa luterańskiego, który sam był wyznania ewangelicko-reformowanego, jej zakończenie było bardzo katolickie: powołujące się na Boga, Syna Bożego Jezusa Chrystusa, Najświętszą i Niepokalaną Poczętą Bogarodzicę Dziewicę (na 82 lata przed ogłoszeniem dogmatu 8 grudnia 1854 roku przez Papieża Piusa IX) i wszystkich Świętych³.

W dniu ogłoszenia zaboru pruskiego radcy Boltz i Hahn opieczętowali kapitularz i archiwum kapitulne we Fromborku, 5 stycznia 1773 roku wywieźli księgi przywilejów, inwentarz biskupstwa, wiele dokumentów i akt. Latem 1775 roku kapituła odzyskała część archiwaliów od radcy Boltza i jesienią ponowiła starania w rejencji kwidzyńskiej o zwrot reszty, nie wiadomo, z jakim skutkiem⁴. Fryderyk II zarządził, że korespondencja duchownych ze Stolicą Apostolską musi iść przez ręce pruskiego agenta⁵.

Biskupstwo warmińskie liczyło wówczas około 96000 mieszkańców. Zostało podporządkowane *Kriegs- und Domaenenkammer w Królewcu*. Dziesięć komornictw warmińskich zostało przemianowanych na *Domaenen-Aemter*. Sąd biskupi *Landvogtei-Gericht* w Lidzbarku sądził w pierwszej instancji do 1849 roku, podporządkowany kwidzyńskiemu *Ober-Hof- und Landgericht*⁶.

Jeszcze w 1772 roku dokonano pomiaru i klasyfikacji gruntów Warmii, sporządzono kataster, wyznaczono zasadniczy podatek *Kontribution*: chłopci 30%, szlachta katolicka 25%, szlachta ewangelicka 20%. Roczna wysokość kontrybucji pruskiej wynosiła 119.514 talarów, czyli co najmniej dwukrotnie więcej od biskupiej⁷.

Nieruchomości ziemskie pozostały własnością kościelną. Biskup i kapituła otrzymywali 50% ustalonego raz na zawsze dochodu katastralnego, z którego potrącano wszelkie koszty. Wszelkie ulepszenia gospodarcze, powodujące większe zyski, owocowały dla państwa⁸.

2. Działalność

Głównym zadaniem kapituły była Chwała Boża, czyli sprawowanie w katedrze kultu Bożego: Liturgii Godzin, Eucharystii i Sakramentów Świętych. Podczas wakansu na stolicy biskupiej warmińskiej kapituła administrowała biskupstwem

³ Dombrowski, j.w., s. 471—472: „So wahr mir Gott helfe durch seinen Sohn Jesum Christum, die uebergebenedeyete von der Erb-Suende unbefleckte Jungfrau und Mutter Gottes Maria, und alle liebe Heiligen”.

⁴ A. Eichhorn, j.w., s. 558—559.

⁵ Tamże, s. 559—560.

⁶ H.J. Karp, *Die Eingliederung des Fuerstbistums Ermland in den preussischen Staat 1772*, w: Friedhelm Berthold Kaiser, Bernhard Stasiewski, *Die erste polnische Teilung 1772. Studien zum Deutschtum im Osten*. Herausgegeben von der Kommission fuer das Studium der deutschen Geschichte und Kultur im Osten an der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universitaet. Koeln (1974), t. 10, s. 116—136. Zob. s. 116, 124, 125.

⁷ Tamże, s. 126.

⁸ Tamże, s. 130—131.

i dokonywała wyboru nowego biskupa. Jako współfundatorka utrzymywała seminarium duchowne. Ponadto uprawiała naukę, kształciła młodzież, spełniała funkcje społeczne i polityczne, wreszcie administrowała własnym majątkiem.

Prepozyt przewodniczył wewnątrz kapituły, dziekan troszczył się o chwałę Bożą, teolog był zazwyczaj kaznodzieją, penitencjarz rozgrzeszał z władzą biskupią, kanonicy byli konserwatorami seminarium, konwiktu, sierocińca w Lidzbarku. Kapituła wybierała ponadto punktatora, przełożonych budynku kościoła, skarbcza, gospodarki, kuratorów fundacji, przełożonego szpitala i kaplicy św. Anny, trędowni, domu konwertytów, komisarzy specjalnych. Pierwszego wyboru nie można było nie przyjąć; tę możliwość zyskiwał kanonik powtórnie wybrany po trzech latach⁹.

Działania kolegialne kapituła podejmowała na posiedzeniach zwyczajnych, zwoływanych 8 razy w roku, oraz nadzwyczajnych w miarę potrzeby. Zwyczajne odbywały się w piątki suchych dni, na św. Agnieszkę, św. Jana w Oleju, św. Idziego i Wszystkich Świętych. Kanonicy wypowiadali się zaczynając od najgodniejszego, głosowali natomiast, jawnie lub tajnie, począwszy od najmłodszego. Postanowienia spisywał zaprzysiężony sekretarz albo najmłodszy kanonik. Po przeczytaniu i przyjęciu na następnym posiedzeniu wpisywano je do księgi i podpisane przez prepozyta stanowiły dekrety kapitulne. Podlegały one tajemnicy, dopóki kapituła nie postanowiła ich ogłoszenia¹⁰.

21 stycznia 1837 roku kapituła postanowiła założyć księgę protokołów i zaraz w czasie posiedzeń wpisywać do niej uchwały w języku niemieckim. Tylko uchwały szczególnej wagi wpisywać jak dotychczas do Akt Kapitulnych (*Acta Capitularia*) czyli do Księgi Uchwał (*Liber Decretorum*)¹¹.

Zarówno Akta Kapitulne jak i Księgi Dekretów wykazują tożsamość spraw. Były to zagadnienia prawne (statuty kapitulne i wikariuszowskie, wybory biskupa, administratora diecezji, kanoników, koadiutorów, urzędów kapitulnych, kandydatów na proboszczów parafii pod patronatem kapituły, opeje kurii, folwarków, łąk, dębów, ogrodów, rezydencja kanoników, usprawiedliwienie służbowej nieobecności, sprawy spadkowe, obrona prywatnego charakteru dróg na wzgórzu katedralnym), liturgiczne (obchód wigilii, uroczystości, rocznic, msze za zmarłych, pogrzeby, instalacje kanoników i wikariuszy, jubileusze kapłaństwa, organy i organista, chórzyci i kaznodzieje, kalendarz liturgiczny, rocznica M. Kopernika), gospodarcze (granice, budynki, dom rendanta, dom doktora, mosty, naprawy, budulec, studnia, latarnie, dochody podczas wakansu stolicy biskupiej, wynagrodzenie sekretarza, architekta, kominiarza, chorążych, stróża nocnego, gratyfikacje i premie, zarząd majątkami, dzierżawy, melioracje, kontrole rachunków, pieniądze w banku, gotówka), i społeczne (robotnicy folwarczni, pogorzelcy, zapomogi, fundacje, beneficja, leprozorium, klinika ortopedyczna i szpital we Fromborku)¹².

Kapituła prowadziła także bogatą korespondencję¹³.

⁹ Statuta Capituli Cathedralis Warmiensis. Braunsberg 1917, s. 7–8.

¹⁰ Tamże, s. 14–15; AAWO, Acta Capitularia, nr 20–50 (1772–1859).

¹¹ AAWO, Acta Capitularia, nr 36 (05.09.1835 — 26.06.1842), s. 68.

¹² Zob. AAWO, Acta Capitularia, nr 21 (1788); Protocollarium Capituli Cathedralis Warmiensis 1898–1943, k. 5v–10 (1899), k. 213v–218 (1943).

¹³ AAWO, AB 38, 39, 44 (korespondencja z lat 1773–1810).

3. Układ treści

Po przedstawieniu składu kapituły w badanym okresie, czyli samych kanoników rezydujących we Fromborku, bez kanoników nie rezydujących czyli honorowych i bez kolegium wikariuszy katedralnych¹⁴, kolejne rozdziały przedstawiają jej działalność prawną, liturgiczną, gospodarczą i społeczną. Zakończenie ukazuje klęskę II wojny światowej i powrót Warmii do Polski.

I. SKŁAD OSOBOWY

W chwili przejmowania Warmii przez Prusy w skład kapituły wchodziło 16 kanoników, 3 z nich miało koadiutora, wszyscy 16 mieli wikariusza. Kanonikami byli: biskup pomocniczy i prepozyt Karol Fryderyk de Zehmen, dziekan Konstanty Józef Piwnicki, kantor Jan Kłosowski, wicekustosz Andrzej Marquardt, Tomasz Szczepański, Ignacy de Matthy, Jakub Simonetti, Andrzej Żórawski, Józef Ludwicz, Władysław Wincenty Gozimirski, Krzysztof Żórawski, Teodor Lutomski, Andrzej de Płaskowski, Ignacy Accoramboni, Karol Poeppelemann, Kajetan Ghigiotti. Koadiutorami byli: Franciszek Strachowski (I. Accoramboniego), Franciszek Borowski (K. Żórawskiego), Antoni Lipiński (J. Kłosowskiego). Nieobecni byli: kanonik Accoramboni (Drezno), kanonik Ghigiotti (Warszawa), koadiutorzy Borowski (Radostowo) i Lipiński (Tczew). Wikariuszy było szesnastu¹⁵.

Do 1775 roku na kanonie, które zawakowały w miesiącach parzystych, kapituła przedstawiała kandydata samemu tylko biskupowi warmińskiemu. Od 1775 roku zobowiązana była powiadamiać rząd pruski o każdym wakansie i prosić króla pruskiego o zgodę na wybór nowego. Zresztą, na każde stanowisko kościelne konieczne było królewskie placet, nawet na przyjęcie święceń kapłańskich i na wstąpienie do zakonu¹⁶. Wojna napoleońska stała się okazją do zniesienia 6 kanonii i 4 wikariatów. Od 1930 roku kapituła miała już tylko 2 prałatury, 6 kanonii gremialnych, 4 honorowe i 4 wikariaty.

W latach 1772 do 1945 przez kapitułę warmińską przeszło 117 kanoników rzeczywistych. Niektórzy byli najpierw kanonikami honorowymi lub koadiutorami. Część spełniała zadania teologa czyli kaznodziei, penitencjarza czyli spowiednika. Część doszła do godności kapitulnych: kantora czyli śpiewaka, kustosza czyli skarbnika, dziekana czyli zastępcy prepozyta, prepozyta czyli przełożonego kapituły. Niektórzy zostali biskupami pomocniczymi, inni biskupami diecezjalnymi warmińskimi lub chełmińskimi¹⁷.

W XVIII wieku weszli do kapituły: 1730-1793 Ignacy Accoramboni, 1736-1793 Andrzej Marquardt (*1736-1737 koadiutor, 1767-1793 wicekustosz, 1761 nie*

¹⁴ Kolegium wikariuszy katedralnych zasługuje na osobne opracowanie, do którego materiały zawiera AAWO, AK I A—Z.

¹⁵ A. Kolberg, Zur Verfassung Ermlands beim Uebergang unter die preussische Herrschaft im Jahre 1772, ZGAE 10 (1894), s. 5.

¹⁶ A. Eichhorn, j.w., s. 563.

¹⁷ M. Borzyszkowski, Słownik Biograficzny Kapituły Warmińskiej 1772—1945 (wydruk komputerowy); A. Kopiczko, Słownik Biograficzny Kapituły Warmińskiej 1550—y²1772 (wydruk komputerowy). — Cytuję: SBKW.

przyjął wyboru na dziekana), 1743-1798 Karol Fryderyk de Zehmen (1743-1747 koadiutor, 1765-1798 prepozyt, 1765-1798 biskup pomocniczy), 1748-1783 Józef Benedykt Matthy (1761-1768 dziekan), 1751-1779 Konstanty Józef Piwnicki (1768-1779 dziekan), 1753-1809 Tomasz Szczepański (1749-1753 koadiutor), 1755-1773 Józef Ludwicz (1755-1766 koadiutor), 1758-1799 Andrzej Żórawski (1758-1761 koadiutor), 1758-1772? Jakub Simonetti (1747-1758 koadiutor), 1762-1776 Jan Kłosowski (1767-1776 kantor), 1764-1805 Karol Poepplmann (1764-1766 koadiutor, 1779-1805 dziekan), 1767-1796 Kajetan Ghigiotti, 1767-1797 J. Krzyżanowski (kustosz), 1767-1798 Teodor Lutomski (1767-1768 koadiutor), 1767-1800 Władysław Wincenty Gozimirski, 1767-1808 Krzysztof Żórawski, 1769 Jerzy Austen (prepozyt), 1769-1789 Franciszek Strachowski (1769-1774 koadiutor), 1769-1802 Andrzej de Płaskowski, 1773-1792 Marcin Krasicki, 1774-1790 Michał Łączynski, 1779-1817 Franciszek von Borowski, 1780-1803 Alojzy Melitz (1780-1792 koadiutor), 1780-1805 Adalbert Treptau (1780-1791 koadiutor), 1785-1823 Michał Wolff (1809-1823 dziekan), 1789-1802 Joachim Otto Zygmunt Kalnassy (1789-1796 honorowy, 1799-1802 kustosz), 1789-1821 Justus de Soczewski (1789-1793 koadiutor), 1790-1824 Ignacy de Matthy¹⁸ (1799-1824 prepozyt, 1824-1833 biskup chełmiński), 1791-1837 Andrzej Stanisław Hatten Hattyński¹⁹ (1791-1799 koadiutor, 1799-1737 kantor, 1800-1837 biskup pomocniczy, 1837-1841 biskup warmiński), 1793-1795 Karol von Hohenzollern-Hechingen (1778-1785 biskup koadiutor, 1785-1795 biskup chełmiński, 1795-1803 biskup warmiński), 1800-1815 Michał Woelky²⁰, 1800-1817 Józef von Hohenzollern-Hechingen²¹ (1817-1836 biskup warmiński), 1800-1855 Józef Grąbczewski-Należcz.

W XIX wieku weszli do kapituły: 1801-1829 Marceł Ignacy de Szuyski (1801-1808 koadiutor), 1802-1814 Franciszek Ksawery hrabia Rydyziński (1803 kustosz, 1795-1814 biskup chełmiński), 1802-1816 Jan Nepomucen Cichowski, 1804-1825/28 Józef Lefebvre de Palme, 1805-1807 Jan Grabowski, 1805-1831 Wojciech Kliński, 1807-1822 Bernard Promweiss, 1808-1824 Tomasz Orlikowski²², 1819-1835 Marcin Fotschki²³ (1823-1833 dziekan, 1833-1835 prepozyt), 1820-1823 Józef Palm, 1823-1841 Ambroży Józef Geritz²⁴ (1823-1835 kustosz, 1835-1841 dziekan, 1840-1842 biskup pomocniczy, 1842-1867 biskup warmiński), 1824-1832 Jan Steffen (1829-1832 prepozyt), 1825-1841 Jan Lamprecht (penitencjarz), 1825-1860 Józef Teodor Hoppe (1843-1860 dziekan), 1826-1835 Marcin Kampsfbach, 1829-1835 Jan Borzymowski, 1831-1875 Antoni Frenzel²⁵ (1844-1875 prepozyt, 1852-1875 biskup pomocniczy), 1833-1863 Antoni Schroeter, 1836-1838 Piotr Bader, 1836-1845 Józef Wichert, 1837-1867 Józef Neumann (1860-1867 dziekan), 1840-1854 Franciszek Carolus, 1841-1852 Franciszek Gros-

¹⁸ E. Gatz (Hrsg.), Die Bischöfe der deutschsprachigen Länder 1785/1803 bis 1945. Ein biographisches Lexicon, Berlin 1983, s. 485—486 (E. Piszcz).

¹⁹ Tamże, s. 290—291 (A. Triller).

²⁰ Tamże, s. 822—823 (B. Poschmann).

²¹ Tamże, s. 326—329 (B. Poschmann).

²² Tamże, s. 547 (B. Poschmann).

²³ Tamże, s. 205—206 (B. Poschmann).

²⁴ Tamże, s. 244—245 (G. Reifferscheid).

²⁵ Tamże, s. 209 (R. Samulski).

smann²⁶ (1844—1852 biskup pomocniczy), 1843—1851 Karol Diters von Dittersdorf 1846-1861 Paweł Moeller (*kustosz*), 1850-1851 Józef Jagielski, 1850-1870 Andrzej Herholz (*penitencjarz*), 1851-1869 Antoni Eichhorn²⁷ (1867-1869 *dziekan*), 1852-1861 Antoni Thiel, 1853-1861 Franciszek Thiedig (*penitencjarz*), 1856-1873 Walenty Blockhagen (*kantor, kustosz, dziekan*), 1857-1867 Edward Kuehnepel (1857-1860 *honorowy; kaznodzieja i kustosz*), 1857-1891 Józef Carolus (1857-1861 *honorowy, 1873-1891 dziekan*), 1857-1895 Augustyn Wunder (1857-1862 *honorowy, 1862-1895 kustosz*), 1861-1878 Witlis Steffen (1861 *honorowy; kantor*), 1861-1898 Marcin Mueller (1861-1869 *honorowy, 1891-1898 dziekan*), 1863-1902 Michał Józef Krueger (1882-1902 *prepozyt*), 1865-1868 Jan Jakub Kranig (1865-1866 *honorowy*), 1867-1888 Jan Lingk (1867-1873 *honorowy*), 1867-1890 Rudolf Borowski, 1869-1885 Ludwik Augustyn Hoppe (*kantor*), 1869-1888 Jan Wien²⁸ (1869-1883 *honorowy*), 1870-1885 Andrzej Thiel²⁹ (1885-1908 *biskup warmiński*), 1881-1891 Adalbert Wagner (*penitencjarz*), 1884-1887 Augustyn Harwart, 1886-1896 Jan Fayerstein, 1888-1898 Franciszek Hipler (*teolog i kaznodzieja*), 1888-1909 Juliusz Cezary Pohl, 1889-1904 Franciszek Ritzke (*teolog i penitencjarz*), 1889-1907 Augustyn Karau (1889-1897 *honorowy*), 1889-1909 August Kolberg³⁰ (1899-1909 *dziekan*), 1889-1916 Edward Herrmann³¹ (1909-1916 *dziekan, 1901-1916 biskup pomocniczy*), 1890-1917 Andrzej Januszkowski (1890-1911 *honorowy*), 1893-1913 Hermann Preuschoff (1893-1899 *honorowy; kantor*), 1896-1900 Franciszek Adolf Namszanowski³² (1868-1873 *biskup połowy armii pruskiej*), 1896-1907 Henryk Nitsch, 1898-1920 Antoni Matern (1898-1905 *honorowy; penitencjarz*), 1899-1935 Jan Wichert³³ (1899-1901 *honorowy, 1916-1935 dziekan*).

W XX wieku weszli do kapituły: 1901-1932 Juliusz Marquardt, 1903-1915 Franciszek Dittrich (1903-1915 *prepozyt*), 1905-1923 Józef Teschner (1905-1913 *honorowy*), 1907-1909 Hugo Weiss, 1908-1911 Karol Stalinski, 1909-1917 Hieronim Spaeth, 1909-1921 Augustyn Zagermann, 1909-1922 Antoni Kranich (*kaznodzieja*), 1912-1931 August Spannenkrebs³⁴ (1912-1920 *honorowy; penitencjarz*), 1913-1936 Paweł Romahn, 1916-1945 Franciszek Ksawery Sander (1916-1945 *prepozyt*), 1920-1922 Jan Jabłoński, 1920-1937 Julian Hennig³⁵, 1921-1944 Franciszek Schroeter, 1922-1945 Andrzej Hinzmann, 1923-1926 Paweł Kuessner, 1924-1931 Kunibert Krix, 1927-1930 Paweł Bader, 1931-1972 Alojzy Marquardt³⁶ (1935-1972 *dziekan i kustosz*), 1933-1945 Władysław Bronisław Świtalski (*kaznodzieja*), 1936-1944 Józef Steinki (*penitencjarz*), 1937-1946 Franz Heydu-

²⁶ Tamże, s. 263 (B. Poschmann).

²⁷ Tamże, s. 167—168 (B. Poschmann).

²⁸ Tamże, s. 813 (B. Poschmann).

²⁹ Tamże, s. 756—758 (H.J. Karp).

³⁰ Tamże, s. 398—399 (B. Poschmann).

³¹ Tamże, s. 304 (H.J. Karp).

³² Tamże, s. 528—529 (H.J. Brandt).

³³ Tamże, s. 813 (B. Poschmann).

³⁴ Tamże, s. 714—715 (A. Triller).

³⁵ Tamże, s. 302 (B. Poschmann).

³⁶ Tamże, s. 477 (A. Triller).

schka (*penitencjarz*), 1937-1957 Alfons Buchholz, 1939-1945 Antoni Krause, 1944-1946 Brunon Gross, 1944-1964 Brunon Schwark.

W skład kolegium nie wchodzili kanonicy honorowi, mający prawo do stroju kanonickiego, lecz pozbawieni obowiązków i dochodów kapitulnych. Tylko niektórzy z nich zostali z czasem kanonikami rzeczywistymi. Na przykład spośród 12 kanoników honorowych w latach 1918-1941, tylko 2 zostało kanonikami rzeczywistymi. Honorowymi byli księża: Jan Heller, August Spannenkrebs, Jan Tietz, Franciszek Ludwig, Juliusz Weichsel, Paweł Bader, Oskar Staff, Teodor Mathee, Franciszek Pingel, Bernard Poschmann, Jan Hanowski i Otto Thamm. Rzeczywistymi kanonikami zostali księża: August Spannenkrebs i Paweł Bader³⁷.

W kwietniu 1938 roku kapituła składała się z dwu godności, sześciu kanonii i czterech wikariatów. Kapituła miała kanoników teologa i penitencjarza, spełniających obowiązki wynikające z kanonów 398-401 Kodeksu Prawa Kanonicznego. Uposażenie i inne sprawy nie zmieniły się w porównaniu ze sprawozdaniem pięcioletnim z 1933 roku, które niestety nie uratowało się z pożogi wojennej³⁸.

II. WŁADZA KOŚCIELNA

Na skutek pierwszego rozbioru Polski kapituła utraciła władzę świecką w własnej części *dominium*: komorach fromborskiej, pieniądzeńskiej i olsztyńskiej. Pozostała jej natomiast władza kościelna, zwłaszcza podczas wakansu stolicy biskupiej. Znalazło to wyraz w pieczęciach kapitulnych: wyszły z użycia tłoki komór z napisem w otoku: SIGILLUM OFFICY FRAUENBURGENSIS i podobnymi, pozostała w użyciu pieczęć wielka z napisem: SIGILLUM CAPITULI ECCLESIE VARMIENSIS, z Madonną tronującą, oraz pieczęć mniejsza z napisem SIGILLUM CAPITULI VARMIENSIS³⁹. Statuty nakazywały wezwać dzwonem wszystkich kanoników do obecności przy użyciu wielkiej pieczęci na dokumentach.

1. Statuty kapitulne

Pierwsze statuty nadane kapitule przez biskupa Anzelma nie dochowały się. O ich istnieniu świadczy zgoda papieża Grzegorza XI z 25 lutego 1373 roku na ich odnowę, postulowaną przez biskupa Jana II Stryprocka. Reformy dokonał jego następca Henryk III Sorbom 23 stycznia 1384 roku, a zatwierdził ją Bonifacy IX 13 listopada 1393 roku. Następne statuty zostały opracowane za czasów biskupa Mikołaja Tuengena w latach 1485-1489. Wreszcie biskup Maurycy Ferber ogłosił na kapitule generalnej we Fromborku 19 marca 1532 roku statuty, które obowiązy-

³⁷ W. Ł a z o w s k i, Organizacja kościelna Diecezji Warmińskiej w latach 1918—1945, Kraków 1993 (Rozprawa magisterska na Wydziale Teologicznym PAT), s. 78.

³⁸ M. K a l l e r, Relatio status dioecesis Warmiensis mense Aprili anni 1938 conscripta. (Biblioteka WSDMW „Hosianum” w Olsztynie, maszynopis IV M—506), s. 14—15.

³⁹ J. O b l a k, Pieczęcie kancelarii biskupiej i kapitulnej na Warmii, *Rocznik Olsztyński* 2 (1959), s. 128—130.

wały, z bieżącymi zmianami, aż do reformy biskupa Filipa Krementza, ogłoszonej na sesji kapituły we Fromborku 26 czerwca 1885 roku⁴⁰.

Statuty kapitulne Maurycego Ferbera liczyły 69 artykułów, podzielonych na 14 rozdziałów: o oficjach kościelnych (1-8), o kanonikach nowicjuszach (9-13), o rezydencji kanoników, ich prebendach i dystrybucjach (14-22), o nieobecności uprzywilejowanej (23-28), o kanoniku zmarłym (29-30), o kuriach i alodiach kanonicznych (31-39), o testamentach (40-42), o koniach i poselstwach (43-46), o urzędnikach i ich funkcjach (47-54), o wizytacjach (55), o posiedzeniach i aktach kapitulnych (56-62), o czynszach (63), o wikariuszach i ich obowiązkach (64-68), o czytaniu statutów (69)⁴¹.

Zasadnicze obowiązki kanoników stanowiły: Liturgia Godzin w chórze, Liturgia Eucharystyczna, rezydencja przy katedrze i udział w posiedzeniach kapituły. W zamian za spełnianie obowiązków kanonicy mieli prawo do dochodów. Zabór pruski spowodował wydanie w tej dziedzinie nowych przepisów przez biskupa Ignacego Krasickiego 18 maja 1774 roku⁴².

Rząd pruski podczas wojny napoleońskiej wymusił na władzach kościelnych zniesienie sześciu kanonii i czterech wikariatów we Fromborku, a zaoszczędzone pieniądze przeznaczył dla seminarium⁴³.

Biskup Józef Geritz, zdając sprawę z wykonania dekretu papieża Piusa IX, zmniejszającego do 10 liczbę kanoników warmińskich (w tym dwu godności: prepozyta i dziekana), zgłosił zamiar odnowy statutów kapitulnych. W odpowiedzi z 14 stycznia 1861 papież zażądał przesłania odnowionych statutów do zatwierdzenia. Reformy dokonał jednak dopiero jego następcą, biskup Filip Krementz, ogłaszając statuty na posiedzeniu kapituły we Fromborku 26 czerwca 1885 roku. Tekst ich został wydrukowany w 1917 roku⁴⁴.

W tymże roku został ogłoszony Kodeks Prawa Kanonicznego, do którego miały być dostosowane wszystkie statuty kapituł. Kongregacja Soboru 25 czerwca 1923 roku zażądała od biskupów diecezjalnych, aby wyznaczili swym kapitułom półroczny okres na poprawienie istniejących lub opracowanie nowych statutów, nakazując, aby w razie niewykonania polecenia przez kapitułę sami statuty dostosowane do Kodeksu Prawa Kanonicznego sporządzili i kapitule nałożyli. O wypełnieniu polecenia biskupi mieli powiadomić kongregację w ciągu jednego roku⁴⁵.

Biskup Augustyn Błudau 8 września 1923 roku przekazał kapitule kopię zarządzenia Kongregacji Soboru, prosząc o przedłożenie mu statutu dostosowanego do Kodeksu Prawa Kanonicznego. Kapituła odpowiedziała 24 marca 1924 roku, że wyznaczona do tego celu komisja kapitulna przejrzała statuty i stwierdziła, że *odpowiadają one postanowieniom prawa kościelnego*. Biskup nie dał wiary i nalegał, aby kapituła w ciągu miesiąca dostarczyła statuty dostosowane do

⁴⁰ J. Obłak, Statuty Warmińskiej Kapituły Katedralnej (w rozwoju historycznym), WWD 5 (1961), s. 45—47, 57.

⁴¹ Tamże, s. 47.

⁴² Tamże, s. 56—57.

⁴³ A. Szorc, j.w., s. 110.

⁴⁴ J. Obłak, Statuty, s. 57.

⁴⁵ Tamże.

Kodeksu Prawa Kanonicznego, gdyż nie chce korzystać z przysługującego mu prawa nałożenia kapitule statutów własną powagą. Kapituła tym razem uległa i 23 kwietnia 1924 roku przesłała biskupowi drukowane w 1917 roku statuty z naniesionymi poprawkami⁴⁶.

Kapituła wniosła następujące poprawki. We wstępie zamiast imienia biskupa Filip (Krementz) wstawiła imię Augustyn (Bludau); zamiast rozbieżności z warunkami i obyczajami, stwierdziła rozbieżność z kanonami Kodeksu Prawa Kanonicznego; przy pruskim orderze nadanym kapitule przez Fryderyka Wilhelma II dodała datę 15 maja 1795 roku; wreszcie do czwartej rewizji statutów z roku 1885 dopisała piątą, przez dostosowanie do kanonów Kodeksu Prawa Kanonicznego. — W rozdziale I prebendatów nazwała mansjonarzami; do trydenckiego wyznania wiary dodała przysięgę antymodernistyczną; do instalacji dodała objęcie ołtarza; włączyła kanon 397 n. 1 o zastępowaniu biskupa przez pralatów i kanoników, zgodnie z precedencją, oraz kanon 1359 § 1-3 o deputatach kapituły dla seminarium diecezjalnego. — W rozdziale II uzupełniła obowiązki o zarząd diecezją w czasie wakansu; zaznaczyła iż kanonik teolog zazwyczaj jest kaznodzieją; skreśliła kanoników konserwatorów seminarium i konwiktu, dopisała wybór drugiego kanonika kuratora sierocińca w Lidzbarku; dodała kanonika punktatora (zapisującego obecność w chórze na modlitwie godzin i Eucharystii), pochodzącego z wyboru. — W rozdziale III skreśliła wyraz *niedawno (nuper)* w odniesieniu do postanowienia Kongregacji Soboru z 29 maja 1880; dodała że kanonik hebdomadariusz może poprosić o zastępstwo innego kanonika dla słusznej i rozumnej przyczyny; skreśliła celebrę sufragana na Gromniczną. — W rozdziale IV skreśliła statut o wysokości prebend i dodatków oraz statut uzależniający wypłatę prebendy kanonika opuszczającego kapitułę lub umierającego od wysługi przynajmniej 25 dni w kwartale i 100 dni w półroczu; zamiast skarbu królewskiego, wypłacającego ekwiwalent za drewno opałowe, wpisała skarb publiczny; dodała statut o obowiązku konserwacji kurii kanonickich i biblioteki kapitulnej z tegoż skarbu publicznego. — W rozdziale V na podstawie prawa kanonicznego przedłużyła roczne ferie do trzech miesięcy, bez uszczerbku dla dystrybucji, zaznaczając, że bez zgody biskupa nie można brać ferii w adwencie, poście, na Boże Narodzenie, Wielkanoc, Zielone Świąta, Boże Ciało oraz że nieobecnych kanoników nie może być więcej niż jedna trzecia (kanon 418 § 2, por. 338 § 3). — W rozdziałach VI i VII kapituła nie wniosła żadnych zmian. — W rozdziale VIII skreśliła zapis o nominacji papieskiej na prepozyta i dziekana, o opeji prebend według starszeństwa, o papieskiej obsadzie kanonii, które zawakowały w miesiącach nieparzystych a biskupiej obsadzie w parzystych. — W rozdziale IX wykreśliła obowiązek powiadamiania cesarza i króla o wakansie stolicy biskupiej, pozostawiając samego ministra kultu. — W rozdziale X dodała przysięgę antymodernistyczną; skreśliła instalację wikariusza przy ołtarzu beneficjalnym; dochody wikariuszowskie przyznała od instalacji dopiero, a nie od ukończenia nowicjatu wikariuszowskiego; skreśliła obowiązek kapituły uzupełnienia dochodów wikariusza do 750 marek rocznie, a wpisała dochód stosowny. — Wreszcie w rozdziale XI, czyli dawnym zakończeniu, zmieniła datę uchwalenia statutów z 26 czerwca 1885 roku na 14 kwietnia

⁴⁶ Tamże, s. 58.

1924 roku⁴⁷. Ogólnie biorąc, kapituła oprócz dostosowania statutów do Kodeksu Prawa Kanonicznego, uwzględniła także położenie polityczne i gospodarcze, skreślając cesarza i króla (Republika Weimarska), a także określone kwoty uposażeń (inflacja).

Te statuty obowiązywały do 1945 roku i dalej. Zawierały 51 statutów w 10 rozdziałach: 1) o kanonikach, ich instalacji i precedencji, 2) o obowiązkach kapituły i kanoników, 3) o sprawowaniu służby Bożej w katedrze, 4) o prebendach i dochodach, 5) o dystrybucjach, 6) o przyczynach zwalnających z rezydencji i udziału w chórze, 7) o zebraniach kapitulnych, 8) o wakujących prałaturach i kanoniach, 9) o zadaniach podczas wakansu stolicy biskupiej, 10) o wikariuszach. Od statutów innych kapituł polskich statuty warmińskie różnią się prawem wyboru biskupa oraz kolegium wikariuszowskim⁴⁸.

Bulla Piusa XI *Pastoralis officii nostri* z 13 sierpnia 1930 roku pozostawiła w kapitule dwie godności (prepozyt i dziekan), sześć kanonii rzeczywistych, cztery honorowe i cztery wikariaty do postęgi w katedrze⁴⁹.

2. Wikariusze kapitulni

Między pierwszym rozbiorem Polski a zakończeniem drugiej wojny światowej Warmia przeżyła osiem wakansów stolicy biskupiej, podczas których kapituła łącznie przez dwadzieścia lat zarządzała diecezją. Statuty kapituły z 26 czerwca 1885 roku, zawierające wielowiekową tradycję, nakładały na kapitułę obowiązek zaopatrzenia ciężko chorego biskupa wiatykiem, a o jego śmierci powiadomienia papieża, cesarza, króla i królewskiego ministra kultu, księży i wiernych, zarządzania bicia w dzwony i egzekwii. W ciągu ośmiu dni od zgonu kapituła wybierała administratora generalnego oraz jednego lub więcej zarządców mensy biskupiej. Podczas wakansu kapituła pobierała trzecią część biskupich dochodów, z których administratorowi wypłacała pensję wikariusza generalnego w wysokości 2.400 marek, powiększoną o połowę, czyli o 1.200 marek⁵⁰.

Biskup Ignacy Krasicki, już wyjeżdżając w 1780 roku na dwory królewskie, mianował zarządcą biskupstwa warmińskiego prepozyta kapituły i biskupa pomocniczego Karola Fryderyka de Zehmen⁵¹. Natomiast latem 1793 i 1794 roku diecezją zarządzał kanonik Karol Poeppelmann⁵². Gdy 20 sierpnia 1795 roku kapituła otrzymała urzędowe powiadomienie o przeniesieniu biskupa Ignacego Krasickiego na stolicę prymasowską do Gniezna, już 21 sierpnia 1795 roku administratorem biskupstwa wybrała dziekana kapituły Karola Poeppelmanna. Równocześnie wybrała komisję rewizyjną biskupstwa w osobach kanoników Justusa Soczewskiego

⁴⁷ Statuta, j.w.; egzemplarz z kopią poprawek uchwalonych przez kapitułę 14 kwietnia 1924 roku, przechowywany w archiwum kapitulnym. Oryginał przechowuje Archiwum Akt Dawnych Archidiecezji Warmińskiej.

⁴⁸ J. O b ł ą k, Statuty, s. 58.

⁴⁹ A. Szorc, j.w., s. 102.

⁵⁰ Statuta, j.w. s. 16.

⁵¹ A. Eichhorn, j.w., s. 564.

⁵² M. Borzyszkowski, SBKW.

i Jana Nepomucena Cichowskiego. Jednak dziekan Poeppelmann, wezwany przez arcybiskupa Krasickiego, złożył urząd administratora biskupstwa 2 października 1795 roku, a kapituła w trzy dni później wybrała na zarządcę biskupstwa prepozyta kapituły i biskupa pomocniczego warmińskiego Karola Fryderyka de Zehmen. Prymas Krasicki spłacił wtedy wszystkie swe należności: na katedrę 444 talary, 85 groszy i 10 fenigów; na seminarium 31 talarów i 44 grosze; na naprawy domów biskupich we Fromborku, Lidzbarku i Smołajnach 9.500 talarów; wreszcie 7.500 talarów odszkodowań za braki w inwentarzu biskupstwa⁵³.

Biskup Karol von Hohenzollern przebywał zasadniczo w Oliwie. W dniu 8 maja 1798 roku zarządził wizytację generalną biskupstwa przez kanoników: Justusa Soczewskiego, Alojzego Melitza, Jana Nepomucena Cichowskiego i Stanisława Hattena. Sam zwizytował katedrę fromborską 22 lipca 1799 roku. Latem tegoż roku mianował egzaminatorami prosynodalnymi kanoników Adalberta Treptau, Alojzego Melitza i Justusa Soczewskiego. Diecezją z ramienia biskupa zarządzał od lutego 1796 roku prepozyt kapituły i biskup pomocniczy Karol Fryderyk de Zehmen, a gdy ciężko zachorował, wówczas od 2 stycznia 1798 roku kanonik Jan Nepomucen Cichowski, aż do śmierci Karola von Hohenzollerna 11 sierpnia 1803 roku. Dnia 15 sierpnia 1803 roku kapituła wybrała administratora biskupstwa w osobie prepozyta Ignacego de Matthy⁵⁴.

Wakans przedłużał się z powodu niepokojów europejskich. Rzym był od 2 lutego 1808 roku obsadzony przez wojska francuskie, papież traktowany najpierw jako jeńiec, następnie jako więzień wywieziony do Sawony, potem do Fontaineblau, stamtąd z powrotem do Sawony, aż wreszcie wypuszczony na wolność powrócił 24 maja 1814 roku uroczyście do Rzymu. Tymczasem administrator biskupstwa, prepozyt Ignacy de Matthy, z powodu choroby 30 października 1809 roku złożył urząd i kapituła 3 listopada 1809 wybrała na administratora biskupa pomocniczego i kantora Stanisława von Hattena. Gdy odmówił z powodu choroby, kapituła zwróciła się z prośbą do biskupa elektą Józefa von Hohenzollerna, aby przyjął urząd administratora. Ten również odmówił i kapituła wybrała na administratora kanonika Michała Woelkyego w dniu 13 listopada 1809 roku, podając wybór do wiadomości rządu i duchowieństwa. Kanonik Michał Woelky uważał to za błąd, słusznie przewidując, że biskup elekt da się uprosić i przyjmie urząd administratora biskupstwa. Kapituła przeto wysłała doń ponowną prośbę, a jej odpis rządowi do wiadomości. To pomogło. Biskup elekt zgodził się być administratorem biskupstwa, jeżeli kanonik Michał Woelky będzie jego oficjałem generalnym. Kapituła ostatecznie 9 grudnia 1809 roku wybrała księcia Józefa von Hohenzollerna na administratora⁵⁵. Współpraca kanonika Michała Woelkyego trwała do śmierci w dniu 12 sierpnia 1815 roku. W cztery dni potem generalnym oficjałem mianowany został kanonik Tomasz Orlikowski⁵⁶. Sprawa rozliczenia z kapitułą dochodów za okres wakansu oraz przekazania rezydencji ciągnęła się sześć lat⁵⁷.

⁵³ A. Eichhorn, j.w., s. 573.

⁵⁴ Tamże, s. 594–595.

⁵⁵ Tamże, s. 604–605.

⁵⁶ Tamże, s. 610–611.

⁵⁷ AAWO, AB J B 8, Auseinandersetzung der fuerstbischoefflichen Einkuenfte waehrend der Sedisvakanz mit dem Domkapitel und Uebernahme der Fuerstbischoefflichen Residenzen.

Wiść o śmierci biskupa Józefa von Hohenzollerna w Oliwie, 26 września 1836 roku, dotarła do Fromborka już nazajutrz. Kapituła w trybie natychmiastowym zebrała się na posiedzenie w izbie sekretarza i zarządziła: egzekwie, bicie w dzwony, powiadomienie diecezji, wybór administratora w dniu 30 września 1836 roku, powiadomienie króla i ministerstwa w Berlinie, nadprezydenta von Schoena i rządu w Królewcu i wszystkich biskupów królestwa pruskiego, nadto przejęcie funkcji biskupich przez sufragana warmińskiego Stanisława von Hattena. W wyznaczonym dniu — 30 września 1836 roku, po Mszy św. do Ducha Świętego kapituła wybrała we Fromborku administratora biskupstwa w osobie dotychczasowego wikariusza generalnego kanonika dr. Antoniego Frenzla, późniejszego prepozyta (1844-1875) i biskupa pomocniczego (1852-1875). O wyborze powiadomiono ministerstwo w Berlinie, nadprezydenta von Schoena i rząd w Królewcu, rejencje: gdańską i kwidzyńską, wreszcie diecezję, zaznaczając, że trzeba czekać na zatwierdzenie wyboru przez władze pruskie. W dniu pogrzebu, 1 października 1836 roku, w katedrze fromborskiej biskup Stanisław Hatten odprawił pontyfikalną liturgię żałobną, a do Oliwy udała się delegacja kapituły w osobach kanoników Piotra Badera i Antoniego Frenzla⁵⁸. Kapituła zrzekła się roszczeń do masy spadkowej po zmarłym biskupie, w zamian za zaspokojenie wierzycieli zmarłego z rządowej dotacji biskupstwa⁵⁹.

Biskup Andrzej Stanisław von Hatten Hattyński został zamordowany w kanonii św. Ludwika we Fromborku 3 stycznia 1841 roku. Kapituła nazajutrz powiadomiła o zgonie króla pruskiego i ministerstwo spraw duchowych w Berlinie oraz rząd w Królewcu. Wysłała także nekrolog do redakcji *Allgemeine Preussische Staatszeitung* w Berlinie i *Intelligenz Blatt* w Królewcu. Wiadomość o śmierci biskupa kapituła wysłała do jego bratanka majora Hattena, dowódcy batalionu landwery w Akwizgranie. Dzień później, 5 stycznia 1841 roku wysłane zostały powiadomienia do biskupa chełmińskiego dr. Anastazego Sedlaga i arcybiskupa Gniezna i Poznania Marcina Dunina, a także okólnik do duchowieństwa warmińskiego, przesłany w pierw do aprobaty nadprezydentowi von Schoenowi w Królewcu. Arcybiskup Dunin 9 stycznia 1841 roku wydał *List okólny, ogłaszający śmierć J. W. J. X. Andrzeja Stanisława de Hatten, Biskupa Warmińskiego* w języku niemieckim i polskim. Nakazał modlitwę za zmarłego, bicie we wszystkie dzwony trzy razy dziennie przez trzy dni, odprawienie Mszy św. śpiewanej lub przynajmniej czytanej. Pochowano go 11 stycznia 1841 roku w katedrze fromborskiej, przy której stale mieszkał. Kapituła po pogrzebie powiadomiła króla pruskiego o ujęciu i przyznaniu się zbrodniarza do podwójnego mordu rabunkowego na osobie biskupa i jego gospodyni Rozalii Pfeifer. Mordercą był miejscowy czeladnik krawiecki Rudolf Kuehnappel. Klasycystyczne epitafium biskupa Stanisława von Hattena wykonano w Akwizgranie, skąd przez Gdańsk przywieziono je do Fromborka. Przywozem z Gdańska zajął się braniewski kupiec Collins. Umieszczenie w połud-

⁵⁸ AAWO, Acta Capitularia, nr 36, s. 46—48; AK I B 20/I, Acta des Domkapitels von Ermland zu Frauenburg, das Ableben Seiner Durchlaucht des Fuerstbischof von Ermland, Prinzen Joseph von Hohenzollern und die Wahl des Doimherrn Doctor Frenzel zum General-Administrator betreffend; A. Eichhorn, j.w., s. 635—636.

⁵⁹ AAWO, AB J B 14, Acta der General Administration des Bisthums Ermland die Anforderungen des Domkapitels und der Dioezesan-Institute an den Nachlass des verstorbenen Fuerstbischofs Joseph Prinzen von Hohenzollern-Hechingen betreffend 1837.

niowej ścianie katedry fromborskiej nadzorował krajowy inspektor budownictwa Bertram, z pomocą delegata kapituły, na prośbę biskupa Józefa Ambrożego Geritza z dnia 4 września 1843 roku.

Już w dwa dni po śmierci biskupa Stanisława von Hattena kapituła wydała obwieszczenie o wyborze administratora diecezji, czyli wikariusza kapitulnego w dniu 8 stycznia 1841 roku. W tym dniu kapituła powiadomiła nadprezydenta von Schoena o wyborze kanonika dr. Antoniego Franciszka Frenzla, już po raz drugi, na administratora, prosząc o państwowe zatwierdzenie wyboru. Jednocześnie przygotowała pismo do papieża Grzegorza XVI z prośbą o uprawnienia, konieczne w kierowaniu diecezją przez nowo wybranego administratora. Ostatnia prośba, o możliwość święcenia kapłanów już w roku żałoby, uzasadniona została odzwanianym w diecezji wielkim brakiem księży⁶⁰.

17 sierpnia 1867 roku kapituła powiadomiła duchowieństwo i wiernych o wczorajszym zgonie biskupa Józefa Ambrożego Geritza, który nastąpił po krótkiej chorobie około godziny ósmej wieczorem. Okólniki podpisane przez prepozyta kapituły Antoniego Frenzla otrzymali dziekani: Schwark w Reszlu, Hoppe w Dobrym Mieście, Mueller w Elblągu, Kabath w Jezioranach, Lingk w Braniewie, Bader w Tujcu, Karau w Olsztynie, Gotzheim w Barczewie, Wien w Malborku i Namschanowski w Królewcu. Kapituła polecała odśpiewanie w katedrze i wszystkich kościołach parafialnych Mszy żałobnej z *konduktem*, odprawienie trzech Mszy św. przez każdego kapłana oraz trzykrotne bicie w dzwony przez osiem dni. 19 sierpnia 1867 roku na drzwiach katedry fromborskiej przybity został edykt, wzywający nieobecnych kanoników na wybory administratora diecezji 22 sierpnia 1867 roku. Tego dnia kapituła powiadomiła duchowieństwo i lud o wyborze prepozyta Antoniego Frenzla na generalnego administratora i wikariusza kapitulnego. Okólniki wysłane dziekanom powróciły do archiwum kapitulnego z podpisami proboszczów, potwierdzających przyjęcie ich do wiadomości. Już w następnym miesiącu, 26 września 1867 roku, kapituła wywiesiła na drzwiach katedry fromborskiej nowy edykt, wzywający nieobecnych kanoników na kapitułę wyborczą 22 października 1867 roku, która miała obdarzyć diecezję nowym pasterzem. Jednocześnie kapituła wezwwała duchowieństwo do modlitwy o dobrego pasterza. Obejmowały one przed sumą niedzielną nabożeństwo z wystawieniem, na sumie modlitwę do Ducha Świętego pod jednym zakończeniem z modlitwą mszalną, wreszcie w dniu wyboru wotywę do Ducha Świętego we wszystkich kościołach. Wybrany na biskupa warmińskiego proboszcz i dziekan z Koblencji Filip Krentz 7 kwietnia 1868 roku zaprosił administratora diecezji warmińskiej, biskupa pomocniczego warmińskiego Antoniego Frenzla do udziału wraz z kapitułą w konsekracji biskupiej, której miał mu udzielić arcybiskup koloński w miejscowym kościele parafialnym 3 maja 1868 roku. Biskup Antoni Frenzel jako prepozyt kapituły warmińskiej zapowiedział pismem z 21 kwietnia 1868 roku przybycie do Koblencji dwuosobowej delegacji kapitulnej⁶¹.

⁶⁰ AAWO, AK I B 57, Acta des Domkapitels von Ermland zu Frauenburg das durch Moerderhand herbeigefuehrte Ableben des Bischofs von Ermland Dr. Andreas Stanislaus von Hatten und die Wahl des Domherrn Dr. Frenzel zum General-Administrator des Bisthums betreffend.

⁶¹ AAWO, AK I B 20/X, Acta des Domkapitels von Ermland betreffend: 1) den Tod des Bischofs Dr Joseph Ambrosius Geritz, 2) Die Wahl des Dompropstes Dr Frenzel zum General-Administrator.

Biskup Filip Krementz został w 1885 roku przeniesiony na arcybiskupstwo kolońskie. Kapituła nie wybierała administratora generalnego diecezji, czyli wikariusza kapitulnego, gdyż papież Leon XIII pozostawił zarząd diecezji warmińskiej w rękach arcybiskupa Filipa Krementza, z prawem subdelegowania władzy swemu wikariuszowi generalnemu, aż do chwili objęcia diecezji przez nowego biskupa warmińskiego. Kapituła przystąpiła więc bezpośrednio do wyboru nowego biskupa⁶².

Biskup dr Andrzej Thiel zmarł 17 lipca 1908 roku około 6 rano, w wieku 82 lat. Prepozyt kapituły dr Franciszek Dittrich nazajutrz powiadomił o jego zgonie cesarzową Augustę. Nekrologi wysłał do 6 gazet: *Ermlaendische Zeitung*, *Warmia*, *Allensteiner Volksblatt*, *Germania*, *Koelnische Volkszeitung*, *Westpreussisches Volksblatt*, a także kazał wydrukować klepsydry. Zarządził we wszystkich parafiach uroczyste Msze św. żałobne z konduktem, odprawienie trzech Mszy św. przez każdego kapłana, trzykrotne bicie w dzwony przez osiem dni, modlitwy wiernych za zmarłego i osieroconą diecezję. Zarządzenie ukazało się w *Ermlaendische Zeitung*, *Allensteiner Volksblatt* oraz *Warmia*, w której zamówiono odbitki. Klepsydry wysłał wszystkim biskupom i kapitułom w Prusach, do liceum, gimnazjum, seminarium nauczycielskiego i seminarium duchownego w Braniewie, władzom braniewskim i królewieckim, landratom 4 warmińskich powiatów, magistratom 12 warmińskich miast, gminie Tłokowo (miejsce urodzenia biskupa), gimnazjum w Reszlu, 16 dziekanom, wydziałom teologii katolickiej w Wiedniu i Wrocławiu, opactwom benedyktyńskim w Beuron i Maria Laach, wybitnym osobistościom w Prusach.

Depesze kondolencyjne nadeszły od cesarza Wilhelma II, kanclerza Rzeszy księcia Buelowa, ministra von Moltke, generała von der Goltz, Anny landgrafiny Heskiej, generała dowodzącego z Królewca, generała von Stuelpnagel, księcia z Dohna Schlobitten, dyrektora Althoffa, hrabiostwa Rothenburg, prezydenta Stockmanna, kardynała Fischera i biskupa Dingelstada z Kolonii, kardynała Koppa z Wrocławia, biskupa Rosentretera z Pelplina, biskupa pomocniczego Sikowskiego, biskupa Adolfa Bertrama podówczas biskupa Hildesheimu a potem kardynała Wrocławia, biskupa Wilhelma Schneidera z Paderborn, biskupa-cystersa Dominika Willi z Limburga, Józefa Damiana Schmitta z Fuldy, arcyopata Beuron i opata Maria Laach, landrata biskupieckiego Perbandta, magistratu lidzbarskiego, burmistrza Bisztyńka Grunenberga, przedstawiciela magistratu olsztyńskiego Roenscha, zarządu gminy synagogałej w Braniewie Kleina i Lehmana.

Pisma kondolencyjne nadesłali: minister von Stadt, tajny radca Brandt, prezydenci rejencji: olsztyńskiej i gdańskiej, generał von Stempell z poligonu w Orzyszu, prezes komisji kolonizacyjnej dr Gramsch z Poznania, wikariusz kapitulny z Poznania, biskup Jerzy Henryk Kirstein z Moguncji, ponownie biskup Józef Damian Schmitt z Fuldy wraz z dziekanem tamtejszej kapituły katedralnej, dziekan wydziału teologii katolickiej na uniwersytecie wrocławskim J. Pohle, warmiński kanonik-poeta Juliusz Pohl, opat Ildefons Schober z Seckau w Styrii, benedyktyn Zygfryd Reimann z tegoż opactwa, biskup Feliks Korum z Trewiru, generalna przełożona elżbietanek Lamberta Fleischer z Wrocławia, w zastępstwie dyrektora braniewskiego gimnazjum ks. dr Władysław Świtalski, dyrektor gimnazjum reszel-

⁶² AAWO, AK B 20/XIII, Acta des Domkapitels von Ermland betreffend Thiel, seine Wahl zum Bischof, angefangen den 4.6.1885, geschlossen den 31.12.1886, k. 23—24.

skiego dr Schmeier, w zastępstwie dyrektora braniewskiego seminarium nauczycielskiego Grunwald, prezes sądu braniewskiego dr Guenke, prezes sądu z Wałcza Dan, nadprokurator von Pritznitz und Haffen, podpułkownik Glasenapp z Braniewa, tajny radca dr Frey z Monasteru, prezydent vom Hove z Królewca, nadburmistrz Belian z Olsztyna, landrat braniewski dr Schroeter, magistraty: Braniewa, Ornety i Biskupca, gmina ewangelicka z Fromborka reprezentowana przez pastora Landiena z radnymi Mertensem i Harrelem, wikariusz Otto Miller z Asyżu, właściciel królewskiego nadwornego zakładu malarstwa na szkle w Ratyzbonie Ignacy Schneider, rodzina von Bronsart-Schettningen, hrabia von Eulenburg-Prassen, Celestyn Krebs z Miłakowa, katolicka korporacja studentów uniwersytetu królewieckiego Borussia, dziedzic Korszeli koło Cynt Eryk Thimm, braniewski notariusz i adwokat A. Nieswandt, rzeźbiarz Jerzy Schreiner z Ratyzbony.

Kapituła wysłała 93 podziękowania za nadesłane kondolencje i złożyła je w archiwum wraz z nekrologami, które ukazały się w prasie.

19 lipca 1908 roku prepozyt kapituły dr Franciszek Dittrich podpisał edykt, wzywający nieobecnych kanoników na posiedzenie kapituły 22 lipca 1908 roku, aby wybrać administratora biskupstwa, czyli wikariusza kapitulnego. Edykt był przybity do drzwi katedry. Posiedzenie odbyło się w wyznaczonym czasie. Na administratora biskupstwa wybrany został prepozyt Franciszek Dittrich. Kapituła powiadomiła o wyborze: ministra spraw duchownych dr. Holle w Berlinie, nadprezydenta Prus Wschodnich von Windheima w Królewcu, nadprezydenta Prus Zachodnich von Jagowa w Gdańsku, rejencje w Królewcu, Gąbinie, Olsztynie, Gdańsku i Kwidzynie, kardynała Koppa we Wrocławiu, wreszcie papieża Piusa X, przez rektora kolegium dell'Anima w Rzymie, prałata Lohningera. Nadprezydent Prus Wschodnich von Windheim 26 sierpnia 1908 roku pozwolił wikariuszowi kapitulnemu na pełnienie obowiązków⁶³.

Ks. dr Franciszek Dittrich sprawował władzę do 20 czerwca 1909 roku⁶⁴. Jednocześnie przez aklamację ekonomem biskupstwa na czas wakansu wybrany został biskup pomocniczy i dziekan kapituły Edward Herrmann, który na wikariusza kapitulnego otrzymał tylko jeden głos. Na posiedzeniu w dniu 25 sierpnia 1908 roku dodano drugiego ekonoma biskupstwa w osobie kanonika Antoniego Materna⁶⁵.

Po śmierci biskupa Augustyna Bludaua (09.02.1930) do objęcia diecezji przez biskupa Maksymiliana Kallera (17.11.1930) diecezją warmińską zarządzał jako wikariusz kapitulny, wybrany przez kapitułę w dniu 9 lutego 1930 roku, kanonik dr August Spannenkrebs, wikariusz generalny w latach 1924–1931. Pisma, którymi kapituła powiadamiała o wyborze administratora diecezji: rejencję królewiecką, kwidzyńską, olsztyńską i gąbińską, a także nadprezydenta w Królewcu i ministerstwo nauki, sztuki oraz oświaty w Berlinie, podpisał 11 lutego 1930 roku sekretarz kapituły, wikariusz katedralny Kreth⁶⁶.

⁶³ AAWO, AK I B 20/XIV, Acta des Domkapitels von Ermland betreffend den Tod des Bischofs von Ermland, Dr. Andreas Thiel, sowie die Wahl des Dompropstes Dr. Franz Dittrich zum General-Administrator und Kapitularvikar, angefangen den 17. Juli 1908, geschlossen den 26 August 1908.

⁶⁴ M. Borzyszkowski, SBKW.

⁶⁵ AAWO, Protocollarium Capituli Cathedralis Warmiencis 1898—1943, k. 16—16v, tekst uszkodzony.

⁶⁶ M. Borzyszkowski, SBKW; AAWO, AK I S 61.

3. Wybór biskupów

Zabór pruski w 1772 roku położył kres układowi piotrkowskiemu z 1512 roku. Zaszła konieczność ustalenia nowych warunków ważności wyboru na płaszczyźnie kościelnej i państwowej⁶⁷. Rząd pruski uznawał zasadę wyboru biskupa przez kapitułę, lecz narzucał swoich kandydatów, których kapituła musiała przyjąć⁶⁸.

Sprawę wyboru biskupa przez kapitułę uregulowało dopiero *breve* papieża Piusa VII *Quod de fidelium* z 16 lipca 1821 roku, które statut 48 kapituły warmińskiej z 26 czerwca 1885 roku ujmuje następująco: *Po śmierci biskupa poza Kurią Rzymską, również po jego rezygnacji lub abdykacji, w przeciągu trzech miesięcy kanonicznych zwoławszy wszystkich, których należy zwołać, także kanoników honorowych..., Kapituła ma prawo wyboru nowego biskupa spośród jakichkolwiek mężów kościelnych, godnych jednak i odpowiednich stosownie do sankcji kanonicznych*⁶⁹.

§ 1. Wakans 1795-1796 i wybór Karola von Hohenzollerna⁷⁰ (1796-1803)

Biskupowi Ignacemu Krasickiemu nie wystarczała rządowa pensja 20.000 talarów rocznie, przyznana po pierwszym rozbiórze Polski i przejściu dominium warmińskiego przez Prusy. Brnął w długach, na których spłcenie Fryderyk II w 1775 roku przyznał kwotę 50.000 talarów. Chociaż biskup Krasicki nadal pożyczal pieniądze, na powtórny łaskę królewską nie mógł już liczyć. Gdy zadłużenie doszło do 93.000 talarów, wierzyciele nalegali, a nie było czym ich spłacić, biskup Krasicki postanowił wziąć na koadiutora z prawem następstwa biskupa chełmińskiego i opata oliwskiego Karola von Hohenzollerna, zobowiązując go do spłaty długu w ciągu 15 i pół roku. Podczas koadiutorii miał z 20.000 talarów pensji przekazywać rocznie 6.000 wierzycielom, a 14.000 oddawać biskupowi Krasickiemu. Po wejściu w posiadanie biskupstwa warmińskiego miał nadal spłacać wierzycieli, resztę pensji zachowując dla siebie, co przy gospodarności powinno wystarczyć.

Fryderyk Wilhelm II 19 marca 1792 roku polecił kapitule wybór Karola Hohenzollerna na koadiutora warmińskiego z prawem następstwa, gdy tylko otrzyma kanonię warmińską. Indygenat pruski już posiadał, jako biskup chełmiński i opat oliwski. Król nie wyraził jednak zgody na umowę o spłacie długu z pensji biskupiej, gdyż brak było pewności, czy zobowiązany będzie żył 15 i pół roku. Gdyby zmarł wcześniej, umowa zmniejszałaby dochody następcy, czego zakazywało prawo kanoniczne.

Biskup Krasicki zaprzestał więc starań o koadiutora z prawem następstwa. Karol von Hohenzollern, dla którego przejście z biskupstwa chełmińskiego na warmińskie było awansem, wystarał się 16 lipca 1793 roku o papieskie nadanie kanonii warmińskiej. Instalacja odbyła się 22 października 1793 roku.

⁶⁷ A. Eichhorn, j.w., s. 551.

⁶⁸ A. Szorc, j.w., s. 103.

⁶⁹ J. Obłąk, Statuty, j.w., s. 58; Statuta, j.w., s. 16.

⁷⁰ AAWO, AK I B 53, Acta des Domkapitels von Ermland zu Frauenburg die Wahl des Fuerstbischofs von Ermland Carl Reichsgraf von Hohenzollern betreffend 1795---1796.

Biskup Ignacy Krasicki 24 marca 1795 roku zrezygnował z biskupstwa warmińskiego. Papież Pius VI przeniósł 19 lipca 1795 roku Ignacego Krasickiego z księstwa biskupstwa warmińskiego na arcybiskupią i metropolitalną stolicę prymasowską do Gniezna. Urzędowe powiadomienie wysłane z Rzymu przez pruskiego rezydenta księdza Mateusza Ciofani dotarło do Fromborka 20 sierpnia 1795 roku. Kapituła warmińska już nazajutrz po odebraniu wiadomości o przeniesieniu biskupa Krasickiego na prymasowską stolicę gnieźnieńską wysłała kanonika Stanisława von Hattena, aby osobiście przekazał tę wiadomość biskupowi chełmińskiemu Karolowi von Hohenzollernowi⁷¹.

Kapituła znalazła się w trudnym położeniu. Układ piotrkowski z 1512 roku zobowiązywał kapitułę do powiadomienia katolickiego monarchy polskiego o śmierci biskupa i przedłożenia listy kanoników, spośród których król czterech indygenów pruskich przedstawiał kapitule, aby z nich wybrała biskupa, którego zatwierdzał papież. Z chwilą zaboru Warmii przez Prusy, których król był wyznania ewangelickiego reformowanego, układ przestał obowiązywać, gdyż Stolica Apostolska uprawnienia przy nominacji biskupów zastrzegła wyłącznie katolickim monarchom. Prawnie przeto nieograniczone prawo wyboru odzyskała kapituła⁷².

Król pruski patrzył jednak na to inaczej. W przeddzień rezygnacji biskupa Ignacego Krasickiego, 23 marca 1795 roku wydał rozporządzenie gabinetowe wzywające kapitułę do wyboru biskupa chełmińskiego Karola von Hohenzollerna na biskupa warmińskiego. Pełnomocnym komisarzem mianowany został hrabia Finckenstein, minister stanu i sprawiedliwości oraz kanclerz. Ten ostatni domagał się dokonania wyboru w pierwszej połowie maja⁷³.

W odpowiedzi kapituła wydelegowała do Królewca kanoników Ignacego de Matthy i Jana Nepomucena Cichowskiego. Mieli przekonać hrabiego Finckensteina, iż wybór biskupa jest możliwy dopiero po przyjęciu rezygnacji poprzednika przez Stolicę Apostolską, konieczne jest zachowanie praw wyborczych kapituły, i według układu piotrkowskiego wyznaczenie czterech kandydatów przez króla⁷⁴.

Delegacja kapitulna odbyła czterogodzinną rozmowę z hrabią Finckensteinem 6 maja 1795 roku i nazajutrz na jego prośbę wręczyła mu pisemny memoriał z odpisami dokumentów i listą kanoników⁷⁵.

Hrabia Finckenstein 30 maja 1795 roku przesłał kapitule uwierzytelnione odpisy rezygnacji biskupa Ignacego Krasickiego z biskupstwa warmińskiego i biskupa Karola von Hohenzollerna z biskupstwa chełmińskiego, wyznaczając wybór na dzień 16 lipca 1795 roku⁷⁶.

Kapitule wyborczej przewodniczył dziekan hrabia Karol Poeppelmann, gdyż biskup prepozyt Karol Fryderyk de Zehmen, świadom nieważności wyboru, usprawiedliwił swą nieobecność. Obecni byli kanonicy: Władysław Wincenty Gozimirski, Teodor Lutomski, Andrzej Płaskowski, Michał Wolff, Ignacy de

⁷¹ A. Eichhorn, j.w., s. 566–574.

⁷² Tamże, s. 574–577.

⁷³ Tamże, s. 578–579.

⁷⁴ Tamże, s. 580–581.

⁷⁵ Tamże, s. 581–582.

⁷⁶ Tamże, s. 583.

Matthy, Adalbert Treptau, Alojzy von Melitz, Justus Soczewski, Franciszek Borowski, Jan Cichowski, Joachim Kalnassy i Stanisław von Hatten. Hrabiego Finckensteina powitali w imieniu kapituły i wprowadzili na posiedzenie kanonicy Ignacy de Matthy i Jan Nepomucen Cichowski. Kapituła jednomyślnie wybrała na biskupa warmińskiego jedyne go kandydata: biskupa chełmińskiego, opata pelplińskiego i oliwskiego, kanonika wrocławskiego i warmińskiego, hrabiego Karola von Hohenzollerna. Dziekan Karol Poeppelmann ogłosił w katedrze licznie zebranemu duchowieństwu i wiernym, kto został wybrany, odśpiewano uroczyste *Te Deum*. Hrabia Finckenstein zabrał protokół wyboru i pismo kapituły powiadamiające króla pruskiego o dokonanych wyborach. Kapituła wyrażała radość, że miała okazję złożyć u nóg króla skromny dowód swego poddaństwa i wierności⁷⁷.

Patent króla pruskiego z 24 lipca 1795 roku stwierdzał, że na mocy prawa patronatu i przywileju władcy mianował i prezentował biskupa chełmińskiego na biskupstwo warmińskie, bez żadnej wzmianki o wyborze przez kapitułę. Biskup Karol von Hohenzollern na mocy dekretu konsystorskiego z 17 września 1795 roku objął we władanie biskupstwo warmińskie, jeszcze przed ogłoszeniem nominacji na konsystorzu. Uczynił to przez swego biskupa pomocniczego i wikariusza generalnego Karola Fryderyka de Zehmen z dniem 10 listopada 1795 roku. Kapituła, której na mocy apostolskiego indultu z 19 lipca 1723 roku należała się trzecia część dochodów biskupich za administrację biskupstwa podczas wakansu, otrzymała mniej niż się spodziewała, na skutek niekorzystnego obliczenia przez ministerstwo stanu⁷⁸.

Bulla nominacyjna nosi datę 18 grudnia 1795 roku. Przedłożona została kapitule 9 lutego 1796 roku. Do zbadania wydelegowani zostali kanonicy Jan Nepomucen Cichowski i Joachim Otto Zygmunt Kalnassy. Bulla mówiła o wyborze biskupa Karola Hohenzollerna, chociaż po przeniesieniu biskupa Ignacego Krasieckiego na arcybiskupstwo gnieźnieńskie obsada biskupstwa warmińskiego należała do papieża, a nie do kapituły przez wybór⁷⁹. Ingres do katedry fromborskiej zgodnie z życzeniem biskupa kapituła zorganizowała 10 kwietnia 1796 roku⁸⁰.

§ 2. Wakans 1803-1817 i wybór Józefa von Hohenzollerna⁸¹ (1817-1836)

Kapituła postanowiła w dniu 31 sierpnia 1803 roku, że wybór biskupa odbędzie się 8 listopada i to zgodnie z układem piotrkowskim. Sporządziła przeto listę kanoników warmińskich i wysłała do ministerstwa stanu w Królewcu wraz z kopią układu piotrkowskiego, prosząc o wskazanie czterech kandydatów, z których w obecności komisarza wybierze biskupa warmińskiego⁸².

W odpowiedzi kapituła otrzymała reskrypt berlińskiego ministerstwa stanu z 5 października 1803 roku, uchylający wyznaczony termin wyborów jako

⁷⁷ Tamże, s. 584—586.

⁷⁸ Tamże, s. 588—590.

⁷⁹ Tamże, s. 591.

⁸⁰ Tamże, s. 591—592.

⁸¹ E. Gatz, j.w., s. 326—329.

⁸² A. Eichhorn, j.w., s. 595—596.

przedwczesny. Posiedzenie wyborcze odbyło się jednak w wyznaczonym dniu. Prepozyt Ignacy de Matthy oświadczył na nim, że kapituła spełniła wszystko, co do niej należało, aby wybór odbył się w ciągu kanonicznych trzech miesięcy od śmierci biskupa, przeto nie traci prawa wyboru na rzecz Stolicy Apostolskiej⁸³.

Dopiero pismo gabinetowe z 10 września 1804 roku wyjawilo przyczynę zwłoki. Masa spadkowa zmarłego biskupa Karola von Hohenzollerna wynosiła po stronie aktywów 28.243 talary, 32 grosze i 17 fenigów, natomiast po stronie pasywów 70.303 talary, 83 grosze i 9 fenigów. Król pruski postanawiał, że biskupstwo warmińskie pozostanie pod zarządem kapituły, biorącej trzecią część pensji biskupiej, dopóki z pozostałych dwu trzecich cały dług nie zostanie spłacony⁸⁴.

Z okazji pobytu w Królewcu Fryderyk Wilhelm III mianował 28 maja 1808 roku prezydenta skarbu von Auerswalda komisarzem wyborczym, a pismem gabinetowym wskazał kapitule jedynego kandydata w osobie opata oliwskiego, księcia Józefa von Hohenzollerna. Kapituła wyznaczyła wybór na 6 lipca 1808 roku i przesała odpis układu piotrkowskiego wraz z listą kanoników, aby król wskazał czterech kandydatów, spośród których wybrany zostanie ten, na którym królowi zależy. Von Auerswald w rozmowie z delegatami kapituły, prepozytem Ignacym de Matthy i kanonikiem Bernardem Promweissem, przyrzekł uszanować uprawnienia kapitułne. Kapituła wyznaczyła kanoników Michała Wolffa i Michała Woelkyego do asysty komisarzowi wyborczemu⁸⁵.

W posiedzeniu wyborczym wzięli udział: prepozyt Ignacy de Matthy, kantor i biskup pomocniczy Stanisław von Hatten, kanonicy: Michał Wolff, Justus Soczewski, Franciszek Borowski, Michał Woelky, Józef Grąbczewski, Adalbert Kliński, Józef Lefebvre, Marceli Szuyski (koadiutor Krzysztofa Żórawskiego). Jednomyslnie wybrany został na biskupa warmińskiego książę Józef von Hohenzollern, opat oliwski i kanonik warmiński. W imieniu nieobecnego wybór przyjął jego pełnomocnik, kanonik Józef Lefebvre de Palme. Komisarz królewski otrzymał oryginał protokołu wyborczego. Prepozyt ogłosił wybór od głównego ołtarza katedry i odśpiewano uroczyste *Te Deum*⁸⁶. Dokumenty biskupowi elektowi do Oliwy zawiózł kanonik Michał Woelky 12 lipca 1808 roku. Elekt dwa dni później podziękował kapitule za wybór. Król pruski 16 lipca 1808 roku wybór zatwierdził⁸⁷.

Józef von Hohenzollern wybrany (nieważnie) przez kapitułę 6 lipca 1808 roku, zatwierdzony został przez Stolicę Apostolską dopiero 14 kwietnia 1817 roku, z powodu toczących się wojen i uwięzienia papieża. 16 maja 1818 roku oficjalny generalny kanonik Tomasz Orlikowski powiadomił kapitułę o nadejściu bulli. Kapituła wysłała do Oliwy prepozyta Ignacego de Matthy z gratulacjami i pytaniem o dzień święceń biskupich. Książę Józef von Hohenzollern wyznaczył dziewiątą niedzielę po Zielonych Świątkach na konsekrację i ingres. Bulle nadeszły do Fromborka 9 czerwca 1818 roku i zostały oddane do zbadania dziekanowi kapituły Michałowi Wolffowi oraz biskupowi pomocniczemu i kantorowi Stanisławowi von

⁸³ Tamże, s. 596–597.

⁸⁴ Tamże, s. 597–598.

⁸⁵ Tamże, s. 598–601.

⁸⁶ Tamże, s. 601–602.

⁸⁷ Tamże, s. 603–604.

Hattenowi, którzy nie znaleźli w nich niczego sprzecznego z prawami kapituły. Na spotkanie przybywającego z Oliwy księcia biskupa elekta wydelegowani zostali do Pogrodzia kanonicy Bernard Prommweis i Tomasz Orlikowski. Święceń biskupich w oznaczoną niedzielę udzielił elektowi biskup kantor Stanisław von Hatten, wprowadzając w posiadanie urzędu⁸⁸.

§ 3. Wakans 1836-1837 i wybór Andrzeja Stanisława von Hattena⁸⁹ (1837-1841)

Biskup Józef von Hohenzollern umarł 26 września 1836 roku w Oliwie i został pochowany w grobowcu opatów 1 października 1836 roku⁹⁰. 7 października 1836 roku kapituła wystąpiła do króla z prośbą o wyznaczenie dnia wyboru nowego biskupa. 12 lutego 1837 roku król pruski zlecił sprawę ministrowi spraw duchownych. Rozporządzeniem gabinetowym z 6 marca 1837 roku król wyznaczył na komisarza wyboru nadprezydenta von Schoena, a gdyby on nie mógł, premiera hrabiego zu Dohna. Powołując się na układ piotrkowski z 7 grudnia 1512 roku, przedstawił czterech kandydatów do wyboru: 1) biskupa pomocniczego i kantora warmińskiego dr. Andrzeja Stanisława von Hattena, 2) kanonika i regensa seminarium w Monasterze dr. Jana Henryka Schmuellinga, 3) kanonika honorowego wrocławskiego i proboszcza w Frankenstein, poprzednio w Berlinie, Mikołaja Fischera, 4) kanonika kapituły metropolitalnej poznańskiej dr. Józefa Regenbrechta. 13 kwietnia 1837 roku kapituła wezwała duchowieństwo i wiernych do modłów o wybór nowego biskupa. 17 kwietnia 1837 roku zaprosiła nadprezydenta von Schoena, jako komisarza królewskiego, do najodpowiedniejszej kurii wewnątrz obwarowań katedralnych. Tegoż dnia kapituła zaprosiła także premiera rządu królewskiego, hrabiego zu Dohna-Wundlacken, kanclerza i prezesa trybunału dr. von Wegnera, prezesa sądu krajowego dr. von Zander, obu z Królewca, prezydentów Rothego z Gdańska i von Nordenflychta z Kwidzyna oraz tajnego nadradcę Reuscha z Królewca. 20 kwietnia 1837 roku kapituła edyktem przybitym na drzwiach katedry wezwała nieobecnych kanoników, aby przybyli na wybór nowego biskupa. 21 kwietnia 1837 roku poprosiła archiprezbitera fromborskiego o ogłoszenie wiernym o porannej Mszy św. w dniu wyboru. W dniu 26 kwietnia 1837 roku kapituła w składzie: kantor biskup Andrzej Stanisław Hatten, dziekan Ambroży Józef Geritz, kanonicy: Jan Lamprecht, Józef Teodor Hoppe, Antoni Frenzel, Andrzej Schroeter, Piotr Bader, Józef Wichert i Józef Neumann, z rąk komisarza królewskiego, nadprezydenta von Schoena, któremu towarzyszyli kanonicy Frenzel i Schroeter, odebrała pismo królewskie z 6 marca 1837 roku. Zaprotestowała przeciwko niedotrzymaniu układu piotrkowskiego, gdyż tylko jeden kandydat należał do gremium kapituły. Nadprezydent zapewnił o woli króla, by prawa kapitulne były zachowane. Po odejściu nadprezydenta do swej rezydencji kapituła wybrała na biskupa warmińskiego Andrzeja Stanisława von Hattena, urodzonego 31 sierpnia 1763 roku w Limitach koło Ornety, biskupa pomocniczego, kanonika

⁸⁸ Tamże, s. 611—612; A. Szorc, j.w., s. 104.

⁸⁹ E. Gatz, j.w., s. 290—291.

⁹⁰ A. Eichhorn, j.w., s. 635.

i kantora kapituły warmińskiej⁹¹. Otrzymał on 8 głosów, 1 głos padł na ks. dr. Jana Henryka Schmuellinga, był to z pewnością głos biskupa von Hattena, który nie mógł głosować na siebie. Gdy wybrany przyjął wybór, wprowadzono ponownie nadprezydenta do kapitułarza i kapituła powiadomiła go o wyborze, który on w imieniu króla zatwierdził. Kapituła wraz z nadprezydentem udała się do katedry, gdzie najstarszy kanonik Józef Geritz ogłosił wybór i przy biciu we wszystkie dzwony odśpiewano uroczyste *Te Deum*. Nadprezydent otrzymał dokument wyboru podpisany przez wszystkich kanoników. Jeszcze tego samego dnia kapituła powiadomiła króla pruskiego o jednomyślnym wyborze. Jednak 1 czerwca 1837 roku w imieniu nadprezydenta von Schoena premier Dohna-Wundlacken zażądał od kapituły odpisu protokołu wyborczego dla Stolicy Apostolskiej, która miała wybór zatwierdzić. Przesłał nawet projekt w języku łacińskim, z błędną datą 25 kwietnia 1837 roku. Kapituła sporządziła projekt według wzoru, z poprawną datą dzienną. 20 lutego 1838 roku nadprezydent von Schoen przekazał kapitule cztery bulle papieża Grzegorza XVI z 2 października 1837 roku, powiadamiające o zatwierdzeniu wyboru: 1) kapitułę, 2) duchowieństwo, 3) wszystkie parafie, 4) biskupów, z prośbą, aby przyjęli od nowego biskupa warmińskiego wyznanie wiary i przysięgę wierności dla Stolicy Apostolskiej. 26 lutego 1838 roku wydelegowani przez kapitułę kanonicy Ambroży Józef Geritz i Józef Teodor Hoppe stwierdzili autentyczność nadesłanych transumptów. Uroczysty ingres do katedry odbył się 25 marca 1838 roku, w IV niedzielę Wielkiego Postu. Akta zawierają dokładny jego program⁹².

§ 4. Wakans 1841 i wybór Józefa Ambrożego Geritza⁹³ (1841-1867)

Biskup dr Andrzej Stanisław von Hatten został zamordowany 3 stycznia 1841 roku⁹⁴. Kapituła w dniu 12 lutego 1841 roku, powołując się na bullę *De salute animarum* z 16 lipca 1821 roku, nakładającą na kapituły obowiązek wyboru nowego biskupa w ciągu trzech miesięcy po opróżnieniu stolicy, przedłożyła królowi pruskiemu listę kanoników warmińskich, zgodnie z układem piotrkowskim z 7 grudnia 1512 roku, potwierdzonym 15 listopada 1613 roku. Lista zawierała imię i nazwisko, rok wejścia do kapituły, wiek i pochodzenie:

Lp.	Imię, nazwisko, godności, tytuły	Rok wejścia	Wiek	Pochodzenie
1	2	3	4	5
1	Józef GERITZ, biskup pomocniczy, dziekan kapituły	1823	58	Prusy Wschodnie
2	Jan LAMPRECHT	1825	67	Prusy Wschodnie

⁹¹ AAWO, Acta Capitularia, nr 36, s. 48–49, 70; St. Achremczyk, R. Marchwiński, J. Przeracki, Poczci Biskupów Warmińskich, Olsztyn 1994, s. 203–204.

⁹² AAWO, AK I B 20/II, Acta des Domkapitels von Ermland die Wahl des Hochwuerdigsten Weibbischofs von Hatten zum Bischof von Ermland betreffend.

⁹³ E. Gatz, j.w., s. 244–245.

⁹⁴ S. Achremczyk, Poczci, s. 206.

1	2	3	4	5
3	Teodor HOPPE	1826	67	Prusy Wschodnie
4	Antoni FRENZEL, dr teologii, administrator diecezji	1831	51	Śląsk
5	Andrzej SCHROETER	1833	67	Prusy Wschodnie
6	Józef WICHERT	1836	56	Prusy Wschodnie
7	Józef NEUMANN	1837	47	Prusy Wschodnie

Pismo wysłane zostało tego samego dnia do nadprezydenta von Schoena, który 17 lutego 1841 roku powiadomił kapitułę o przekazaniu go do króla z prośbą o zarządzenie wyborów biskupa warmińskiego dotychczasowym sposobem. Fryderyk Wilhelm osobiście podpisał odpowiedź w dniu 16 kwietnia 1841 roku, że upoważnił do załatwienia sprawy wyboru biskupa warmińskiego swego ministra spraw duchownych. Minister spraw duchownych, oświaty i zdrowia 25 kwietnia 1841 roku przedstawił kapitule czterech duchownych, spośród których miał być wybrany biskup warmiński. Byli to trzej członkowie kapituły: biskup Józef Geritz i kanonicy: Antoni Frenzel oraz Józef Wichert. Czwartym był już po raz drugi kanonik i prepozyt kapituły metropolitalnej w Poznaniu, dr Józef Regenbrecht. Ponieważ ten ostatni nie należał do kapituły warmińskiej, król zastrzegł, że nie zamierza w niczym uchylać układu piotrkowskiego. Pozwala kapitule również zaproponować kandydatów spoza swego gremium, pod warunkiem zapytania króla o zgodę na nich, jeszcze przed wyznaczeniem dnia wyboru. Komisarzem mianowany został nadprezydent von Schoen, który pismem z 30 kwietnia 1841 roku spytał, czy kapituła skorzysta z prawa dodania kandydatów spoza swego gremium, powiadomił o wyznaczeniu go przez króla na komisarza wyboru, przeznaczył na koszty związane z wyborem 300 talarów z pieniędzy za okres wakansu stolicy biskupiej, wreszcie prosił o przedłożenie dnia wyboru. Kapituła 8 maja 1841 roku zaproponowała poniedziałek po III niedzieli po Zielonych Świątkach, 21 czerwca 1841 roku. Nadprezydent 14 maja 1841 roku termin potwierdził, dołączając kopię nominacji z 28 kwietnia 1841 roku na komisarza wyboru. Kapituła pismem z 19 maja zarządziła modlitwy duchowieństwa i wiernych w intencji wyboru biskupa. 8 czerwca 1841 roku kapituła wywiesiła na drzwiach katedry edykt wzywający nieobecnych kanoników do obecności na wyborze w dniu 21 czerwca 1841 roku. Tegoż dnia poprosiła ks. prof. dr. von Dittersdorfa, rektora braniewskiego seminarium duchownego, o pełnienie podczas wyboru biskupa obowiązków notariusza apostolskiego. Rektor 9 maja 1841 roku poprosił o akta wyboru poprzedniego biskupa do wglądu, aby zapoznać się z nałożonymi na niego obowiązkami, przyrzekając, że akta zwróci⁹⁵.

21 czerwca 1841 roku po pontyfikalnej wotywie do Ducha Świętego kapituła w składzie: biskup Józef Geritz, dziekan i z braku prepozyta przewodniczący

⁹⁵ AAWO, AK I B 20/VI, Acta des Domkapitels von Ermland zu Frauenburg die Wahl des Hochwuerdigsten Weibbischofs Domdechanten und Domherrn Geritz zum Bischof von Ermland betreffend, angefangen den 12. Februar 1841, geschlossen den 23. September 1843, k. 1—18.

kapituły, oraz kanonicy: Józef Hoppe, Antoni Frenzel, Andrzej Schroeter, Józef Wichert, Józef Neumann i Franciszek Grossmann uroczyście wprowadziła nadprezydenta von Schoena do kapitułarza. Powitany przez przewodniczącego posiedzenia, wygłosił pochwałę zmarłego biskupa Stanisława von Hattena i dał do odczytania królewski list uwierzytelniający. Po dziękczynieniu przewodniczącego za życzliwość króla dla kapituły nadprezydent wyszedł do swoich apartamentów, pozostawiając kapitule dokonanie wyboru. Na skrutatorów powołano kanoników Andrzeja Schroetera, Józefa Wicherta i Józefa Neumanna, którzy zebrali głosy do urny, stwierdzili, iż liczba 7 głosów zgadza się z liczbą kanoników, gdyż 3 kanonie były nie obsadzone. Za zgodą kapituły przystąpili do odczytywania: 5 głosów padło na biskupa Józefa Geritza, a 2 na kanonika Antoniego Frenzla, późniejszego biskupa pomocniczego. Biskup Józef Geritz najpierw odmówił przyjęcia wyboru, a raczej postulacji, potem na prośby kapituły wyraził zgodę. Przyprawiono do kapitułarza nadprezydenta von Schoena i najstarszy kanonik Teodor Hoppe powiadomił go o wyborze. Nadprezydent oświadczył, iż osoba wybranego jest miła królowi. Wprowadzono wówczas elekta do katedry i ten sam kanonik senior ogłosił wybór duchowieństwu i wiernym, poczem przy biciu w dzwony i dźwięku organów odśpiewano uroczyste *Te Deum*. Po odprowadzeniu nadprezydenta i biskupa do domu kapituła podpisała protokół wyboru, sporządzony przez pełniącego obowiązki notariusza apostolskiego, ks. dr. Karola von Dittersdorfa⁹⁶.

Tydzień później kapituła przekazała nadprezydentowi von Schoenowi pismo datowane 21 czerwca 1841 roku do króla Fryderyka Wilhelma IV oraz protokół wyboru, prosząc o przekazanie ich drogą służbową do Berlina. Nazajutrz nadprezydent von Schoen powiadomił kapitułę o przekazaniu pism dalej i korzystając ze sposobności, zrobił wyrzut, że kapituła nie przedłożyła mu tym razem zarządzenia modlitw przed wyborem. Prosił o nadesłanie egzemplarza zarządzenia i wiadomość, za czym zezwoleniem zostało wydrukowane. 24 lipca 1841 roku nadprezydent von Schoen, na skutek interwencji ministerstwa, pytał kapitułę, jakie kroki poczyniła, by uzyskać papieskie zatwierdzenie wyboru. Kapituła wystosowała pismo do papieża Grzegorza XVI, datowane 21 czerwca 1841 roku, z prośbą o zatwierdzenie wyboru, czyli postulacji. Do pisma dołączyła oryginał protokołu wyborczego i całość przekazała nadprezydentowi von Schoenowi do przekazania drogą służbową. Ten 9 sierpnia 1841 roku wytknął kapitule, iż niepotrzebnie prosiła króla pismem z dnia 21 czerwca 1841 roku o zatwierdzenie wyboru, gdyż dokonał tego on, tego samego dnia, jako komisarz wyborczy, oświadczając, że osoba biskupa Józefa Geritza jest królowi pruskiemu miła. 10 lipca 1841 roku powiadomił kapitułę o nadaniu biegu korespondencji kapitułnej do papieża⁹⁷.

Nuncjusz apostolski 17 marca 1842 roku przesłał kapitule z Monachium pismo Kongregacji Konsystorialnej, datowane 28 stycznia 1842 roku, podpisane przez prosekretarza Ludwika Simonettiego, z którego wynikało, iż wybór biskupa Józefa Geritza był z dwu względów nieważny. Po pierwsze, został przeprowadzony nie w ciągu trzech, ale w ciągu sześciu miesięcy po opróżnieniu stolicy. Po drugie dlatego, że do wyboru wmieszał się król pruski, niekatolik, wyznaczając 4 kan-

⁹⁶ Tamże, k. 25–27.

⁹⁷ Tamże, k. 28–35.

dydatów, spośród których kapituła dokonała wyboru. Układ piotrkowski z królem Polski Zygmuntem I został zawarty tylko dlatego, że królowie polscy byli katolikami. W latach 1795 i 1817 papież dokonał nominacji, natomiast w roku 1837 wydany został konsystorialny dekret uzdrowienia wyboru. Aby wakans diecezji warmińskiej nie przedłużał się ze szkodą dla dusz, papież Grzegorz XVI uzdrowił wybór Ambrożego Józefa Geritza na biskupa warmińskiego. Nadprezydent von Schoen przesłał kapitule 10 maja 1842 roku cztery bulle papieskie z dnia 27 stycznia 1842 roku, uzdrawiające braki i zatwierdzające wybór biskupa warmińskiego. Przeznaczone one były dla kapituły, duchowieństwa, parafii oraz biskupa, wobec którego nominat miał złożyć wyznanie wiary i przysięgę wierności papieżowi. W dniu 28 maja 1842 roku generalny administrator diecezji przesłał kapitule do wiadomości okólnik do duchowieństwa warmińskiego wraz z załącznikami: drukowanym tekstem łacińskim i przekładami niemieckim i polskim bulli skierowanej do duchowieństwa. Powiadamiał w nim o papieskim zatwierdzeniu wyboru i objęciu diecezji w VI niedzielę po Zielonych Świątkach, 26 czerwca 1842 roku, oraz o pierwszej Mszy pontyfikalnej z kazaniem i błogosławieństwem apostolskim, do którego przywiązany jest odpust zupełny, a także o popołudniowym bierzmowaniu w uroczystość Świętych Apostołów Piotra i Pawła, 29 czerwca 1842 roku. W każdej parafii w tę samą niedzielę trzeba było odczytać bullę papieską po niemiecku albo po polsku, lub zarówno po niemiecku jak i po polsku, do modlitwy na sumie dołączyć modlitwę o Duchu Świętym pod jednym zakończeniem, po sumie należało odśpiewać z organami *Te Deum* przy biciu we wszystkie dzwony, bullę drukowaną wywiesić przynajmniej na osiem dni na głównych drzwiach kościołów parafialnych i filialnych. Biskup Geritz 2 czerwca 1842 roku przesłał kapitule bullę papieską z 27 stycznia 1842 roku wraz z królewskim potwierdzeniem z 30 marca tegoż roku, w celu przedłożenia w oryginale komisji sprawdzającej autentyczność. Zaznaczył przy tym, że obowiązującą przysięgę i wyznanie wiary katolickiej złożył w Pelplinie przed biskupem dr. Anastazym Sedlagicem oraz że został zaprzysiężony przez nadprezydenta von Schoena w Królewcu. Prosił o zachowanie tej samej liturgii co przed czterema laty podczas ingresu biskupa Stanisława von Hattena. W archiwum kapitulnym zachował się dokładny program katedralnej liturgii ingresowej⁹⁸.

Minister spraw duchownych, oświaty i zdrowia w Berlinie przedłożył kapitule 9 czerwca 1842 roku stanowisko króla pruskiego wobec zastrzeżeń Kongregacji Konsystorialnej z 28 stycznia 1842 roku. Król chciał zachować nadal w mocy wielowiekowy układ piotrkowski i polecił kapitule, aby nadal się go trzymała. Kapituła wystosowała obszernie pismo do prosekretarza Kongregacji Konsystorialnej 23 września 1843 roku. Obstawała w nim, że wybierając w 1841 roku biskupa warmińskiego, zachowała nie tylko kanony, lecz także trzechsetletnią praktykę diecezji warmińskiej zatwierdzoną przez Stolicę Apostolską. Opiera się ona na układzie króla polskiego Zygmunta I z biskupem warmińskim Fabianem z Łężan, zatwierdzonym przez papieża Leona X w 1513 roku. Król zyskał prawo przedstawiania czterech kandydatów należących do gremium kapituły warmińskiej, która jednego z nich wybierała na biskupa. Ten sposób wyboru pozostał w użyciu po

⁹⁸ AAWO, Acta Capitularia, nr 36, s. 71—72, 74; AK I B 20/VI, k. 52—73; S. Achremczyk, Poczta, s. 207—208.

przejściu Warmii w 1772 roku spod panowania królów polskich pod władzę królów pruskich. Stolica Apostolska wiedziała o tym z protokołów wyborczych i nigdy tego nie potępiła. Kapituła po raz pierwszy dowiedziała się o papieskim uzdrowieniu wyboru biskupa Stanisława von Hattena już po dokonaniu wyboru biskupa Józefa Ambrożego Geritza, a więc działała bez złej woli. Obecnie przesyła Stolicy Apostolskiej kopię pisma ministra spraw duchownych, prosząc o interwencję papieską, aby różnica stanowisk Stolicy Apostolskiej i króla pruskiego nie była powodem niezgody między rządem berlińskim a kapitułą⁹⁹.

Pod koniec posługi biskupa Józefa Ambrożego Geritza w diecezji warmińskiej Stolica Apostolska rozstrzygnęła wątpliwość związaną z wyborem biskupa. Na prośbę biskupa chełmińskiego Jana Nepomucena Marwicza z 27 stycznia 1865 roku kardynał diakon Jakub Antonelli, jako sekretarz stanu papieża Piusa IX, dokonał oficjalnej interpretacji zwrotu *Nihil innovantes* zawartego w bulli *De salute animarum* co do diecezji warmińskiej, chełmińskiej oraz archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej w urywku przywracającym prawo wyboru biskupa diecezjom położonym za Renem, a podlegającym państwu pruskiemu. Niektórzy pojmowali ten zwrot jako przejście na króla pruskiego prawa króla polskiego, który mianował milego sobie duchownego, aby Stolica Apostolska ustanowiła go biskupem. Wyjaśnienie rozwiało tę wątpliwość: prawo wyboru biskupa jest wszędzie jednakowe. Ponieważ w diecezjach za Renem wygasło ono w 1801 roku, trzeba je było w 1821 roku przywrócić. Natomiast we wschodnich diecezjach państwa pruskiego to prawo trwało bez przerwy i dlatego bulla *De salute animarum* potwierdziła je słowami *nihil innovantes*¹⁰⁰.

§ 5. Wakans 1867 i wybór Filipa Krementza¹⁰¹ (1867-1885)

Biskup Józef Ambroży Geritz zmarł we Fromborku 16 sierpnia 1867 roku¹⁰².

Przed przystąpieniem do wyboru nowego biskupa warmińskiego prepozyt i wikariusz kapitułny Antoni Frenzel zwrócił się 26 sierpnia 1867 roku do kapituły chełmińskiej z prośbą o zaznajomienie z korespondencją, jaką prowadziła z rządem podczas swoich ostatnich wyborów. Kapituła chełmińska 30 sierpnia nadesłała kopie dwu pism z listopada i grudnia 1856 roku: 1) kapituły do króla, z listą czterech kandydatów, 2) ministra do kapituły z zastrzeżeniami co do dwu kandydatów i poleceniem w ich miejsce innych oraz wyznaczeniem nadprezydenta Prus na komisarza, z którym należy ustalić dzień wyboru.

Również w dniu 26 sierpnia 1867 roku, i to o godzinie 11 w nocy, odpisał prepozyt kapituły trewirskiej dr Holzer na prywatny list dziekana kapituły warmińskiej Walentego Blockhagena z 24 sierpnia 1867 roku, pytającego o wybór biskupa trewirskiego sprzed czterech lat. Mianowicie minister kultu przypomniał breve *Quod de fidelium*, żądające, by kapituła przed wyborem upewniła się, czy

⁹⁹ AAWO, AK I B 20/VI, k. 74, 77—79v.

¹⁰⁰ AAWO, AK I B 21, Acta des Domkapitels von Ermland die Bischofswahl betreffend, angefangen den 20. April 1865, geschlossen den 22. August 1900.

¹⁰¹ E. Gatz, j.w., s. 411—415.

¹⁰² S. Achremczyk, Poczty, s. 212.

kandydaci są królowi mili. Potem nastąpił szereg skreśleń kandydatów przez rząd i szereg kolejnych list i wyborów, jeden raz spowodowany przez niespodziewaną śmierć elekta.

Minister spraw duchownych, oświaty i zdrowia pismem z dnia 5 września 1867 roku przypomniał kapitule obowiązek podporządkowania się bulli *De salute animarum* oraz breve papieskiemu *Quod de fidelium* z 16 lipca 1821 roku co do wyboru osób miłych królowi. W tej sprawie kapituła winna porozumieć się z komisarzem królewskim, nadradcą dr. Kraetzgiem jeszcze przed zestawieniem listy kandydatów. Jako wzór wskazał kapitułę trewirską.

Prepozyt Antoni Frenzel wezwał 6 września 1867 roku kanoników honorowych, nie rezydujących we Fromborku, na prawyborę (*Vorwahl*) w dniu 20 września 1867 roku do Fromborka¹⁰³. Kanonik honorowy Schwann z Kolonii usprawiedliwił się chorobą gorączkową, kanonik rzeczywisty Andrzej Herholz, również chory, upoważnił do głosowania w swoim imieniu kanonika Walentego Blockhagena.

18 września 1867 roku kapituła otrzymała pismo królewskiego komisarza z 16 września 1867 roku, w którym podaje 6 duchownych miłych królowi, z których kapituła może natychmiast jednego wybrać na biskupa warmińskiego. Byli to: 1) dr Frenzel, biskup pomocniczy, administrator diecezji i prepozyt kapituły, 2) dr Eichhorn, kanonik, 3) dr Wunder, kanonik; wszyscy trzej z Fromborka. Nadto: 4) kanonik honorowy i dziekan Kremenz z Koblencji, 5) wikariusz generalny i kanonik Brinkmann z Monasteru, 6) wikariusz generalny i kanonik Hasse z Pelpina.

W dniu posiedzenia przedwyborczego biskup Antoni Frenzel jako prepozyt kapituły powiadomił pisemnie królewskiego komisarza dr. Kraetziga, przebywającego czasowo w Leśnicy koło Góry Świętej Anny na Śląsku, że trzema kandydatami są: 1) dr Frenzel, 2) Kremenz z Koblencji, 3) Brinkmann z Monasteru, a wybory wyznaczono na 22 października 1867 roku.

Komisarz odpowiedział 23 września z Leśnicy, że dzień wyboru mu odpowiada i upoważnił kapitułę do zarządzania modłów i ogłoszenia wiernym dnia wyboru. Już 26 września 1867 roku biskup prepozyt A. Frenzel podpisał okólnik do duchowieństwa z zaleceniem modlitw o dobrego pasterza: nabożeństwo eucharystyczne przed sumą niedzielą, imperata pod jednym zakończeniem z kolektą mszalną, wotywa do Ducha Świętego w sam dzień wyboru. Tego samego dnia podpisał edykt wzywający nieobecnych kanoników na posiedzenie wyborcze, trzech kanoników honorowych nie rezydujących zaprosił tegoż dnia osobnymi pismami. 14 października 1867 roku poprosił proboszcza fromborskiego Juliusza Dindera, późniejszego arcybiskupa Gniezna i Poznania, o zaproszenie wiernych z ambony na wotywę i modlitwy w dniu wyboru do katedry.

Kapituła wyborcza otrzymała od komisarza królewskiego dr. Kraetziga list uwierzytelniający, podpisany przez króla pruskiego Wilhelma I w Baden Baden 13 października 1867 roku. Kanonik honorowy prof. dr teologii Schwann z Kolonii, nie mogąc przybyć osobiście ze względu na stan zdrowia, upoważnił do oddania głosu w swoim imieniu kanonika Witalisa Steffena 18 października 1867 roku.

¹⁰³ AAWO, AK I B 20/XV, Acta des Domkapitels von Ermland betreffend die Wahl des Universitaetsprofessors Dr. Augustinus Bludau in Muenster zum Bischof von Ermland und die Verteilung des Triens betreffend, k. 6.

Obecni byli: prepozyt Antoni Frenzel, dziekan Antoni Eichhorn, kanonicy rzeczywiści: Andrzej Herholz, Walenty Blockhagen, Józef Carolus, August Wunder, Witalis Steffen, Michał Krueger, Jan Kranig i Rudolf Borowski, wreszcie kanonicy honorowi: Marcin Mueller i Jan Lingk.

W tym składzie kapituła 22 października 1867 roku wybrała na biskupa Filipa Kremenza, urodzonego 1 grudnia 1819 roku w Koblencji, dziekana i proboszcza parafii św. Kastora w Koblencji, kanonika honorowego kapituły trewirskiej. Wybór zawdzięczał królowi pruskiemu Wilhelmowi I i królowej Auguście, których poznał w Nadrenii¹⁰⁴.

Po wotywie do Ducha Świętego i hymnie *Veni Creator* komisarz królewski udał się z katedry do domu biskupiego, a kapituła do kapitularza. Tu zaprzysięgła dwu wikariuszy katedralnych: Jana Maybauma i Karola Woelkyego na naocznych i nausznych świadków wyboru, a trzeciego: Ludwika Strungego, na pełniącego obowiązki notariusza apostolskiego. W pierwszych dwu głosowaniach Filip Kremenz i Antoni Frenzel otrzymali po 6 głosów, natomiast kanonik Brinkmann z Monasteru 1 głos. Dopiero w trzecim głosowaniu Filip Kremenz otrzymał 7 głosów i został wybrany na biskupa warmińskiego. Komisarz królewski sprawdzony do kapitularza i powiadomiony przez prepozyta o wyborze zezwolił na jego ogłoszenie. Wszyscy udali się do katedry, gdzie kanonik Walenty Blockhagen ogłosił wybór duchowieństwu po łacinie, a wiernym po niemiecku. Potem odśpiewano uroczyste *Te Deum* przy grze organów i biciu w dzwony¹⁰⁵.

Przyjęcie wyboru przez elekta zwiastował telegram następującej treści: *Kapituła Katedralna Frombork poczta Braniewo. Dziś odjeżdżamy. Wybór przyjęty. Koblencja, 31 października 1867. (-) Blockhagen*¹⁰⁶.

16 listopada 1867 roku kapituła przesłała papieżowi Piusowi IX prośbę o zatwierdzenie wyboru, czyli postulacji biskupa warmińskiego, dołączając autentyczną kopię protokołu wyborczego. Już 8 stycznia 1868 roku powiadomiła biskupa elekta o zatwierdzeniu wyboru przez papieża. Elekt odpowiedział jednak 25 stycznia 1868 roku, że do chwili nadejścia autentycznych dokumentów nie może niczego przedsięwziąć. Dopiero 15 kwietnia 1868 roku biskup Antoni Frenzel, jako administrator generalny biskupstwa, zarządził nabożeństwa w dniu konsekracji nowo wybranego biskupa warmińskiego, w niedzielę 3 maja 1868 roku, święto Znalezienia Krzyża Świętego. Konsekracja miała się odbyć w kościele parafialnym św. Kastora w Koblencji z głównym konsekratorem arcybiskupem Kolonii na czele.

Biskup Filip Kremenz przyjechał do Braniewa pociągiem pośpiesznym 16 maja 1868 roku o 11 godzinie przed południem. Landrat braniewski wydał śniadanie na dworcu. Miasto Frombork przysposobiło się do powitania w porozumieniu z kapitułą. Zachował się ceremoniał przyjęcia biskupa w katedrze. Biskup 17 maja 1868 roku na ręce biskupa prepozyta Antoniego Frenzla złożył 9 *bulli*, razem z formułą wyznania wiary, dotyczących nominacji, konsekracji i paliusza,

¹⁰⁴ S. Achremczyk, Poczta, s. 213.

¹⁰⁵ AAWO, AK IB 20/XII, Acta des Domcapitels von Ermland die Wahl des Hochwuerdigen Herrn Pfarrers und Dekans Philip Kremenz Ehrendomherrn von Trier zum Bischof von Ermland betreffend, k. 1—40.

¹⁰⁶ Tamże, k. 41, „Domcapitel in Frauenburg. Post Braunsberg. Heute reisen wir ab. Die Wahl angenommen. Coblenz 31 October 1867. Blockhagen”.

prosząc o porozumienie w sprawie intronizacji. Już nazajutrz kanonicy Józef Carolus i Witalis Steffen, delegowani przez kapitułę, stwierdzili autentyczność bulli nominacyjnej i przywileju paliusza. 19 maja 1868 roku prepozyt biskup pomocniczy Antoni Frenzel zaproponował uroczystą intronizację 24 maja 1868 roku, delegując dwu kanoników do uzgodnienia z biskupem obrzędów. Spośród dziewięciu bulli w archiwum kapitulnym pozostały cztery, adresowane do kapituły, duchowieństwa, wiernych i wasali biskupstwa. Pozostałe pięć, wraz z formułą wyznania wiary, zostały zwrócone biskupowi warmińskiemu. Bulla nominacyjna nosiła datę 20 stycznia 1868 roku. W archiwum kapitulnym zachował się ceremonial uroczystej intronizacji oraz podziękowanie dziedzicowi dóbr rycerskich Korzele koło Cynt, panu Thimmowi, za jodelki do wystroju katedry¹⁰⁷.

§ 6. Wakans 1885-1886 i wybór Andrzeja Thiela¹⁰⁸ (1886-1908)

Biskup Filip Kremenz 30 lipca 1885 roku został powołany na arcybiskupa Kolonii, gdzie w 1893 roku został mianowany kardynałem, a 5 czerwca 1899 roku zmarł. Biskupstwo warmińskie zawakowało nie przez zgon, lecz przez przeniesienie¹⁰⁹.

Prepozyt Michał Józef Krueger 4 lipca 1885 roku zaprosił kanoników na kapitułę, nazajutrz po Mszy konwentualnej, gdyż biskup warmiński osobiście zamierzał powiadomić o ważnych sprawach, dotyczących diecezji. Protokół posiedzenia, sporządzony przez sekretarza kapituły Juliusza Cezarego Pohla, stwierdza, że po zebraniu się wszystkich dziesięciu kanoników zwyczajnych biskup Filip Kremenz powiadomił kapitułę o poufnej wiadomości z Rzymu, że papież w dniu 4 marca 1885 roku uznał archidiecezje kolońską i poznańską za wakujące. (Na skutek walki kulturowej arcybiskup Kolonii Paweł Melchers został 31 marca 1874 uwięziony, a 28 czerwca 1876 roku przez sąd pruski „usunięty ze stanowiska”¹¹⁰. Arcybiskup Gniezna i Poznania Mieczysław Halka Ledóchowski 3 lutego 1874 roku został uwięziony w Ostrowie, a 15 kwietnia 1874 roku przez sąd pruski „usunięty ze stanowiska”¹¹¹). Leon XIII desygnował na arcybiskupstwo kolońskie biskupa warmińskiego Filipa Kremenza, na co rząd się zgodził, a na arcybiskupstwo poznańskie prafata Ponińskiego, co rząd odrzucił. W połowie kwietnia biskup otrzymał urzędowe powiadomienie od sekretarza stanu, kardynała Jacobiniego, z prośbą o zgodę. Na przedłożone zastrzeżenia z początkiem maja sekretarz stanu odpowiedział, że Ojciec św. rozważył je dojrzałe, ale okoliczności nie pozwalają mu cofnąć decyzji. Nie należy się troszczyć, Bóg pomoże. Biskup Kremenz wskazał wówczas na niemożliwość wyboru wikariusza kapitulnego i na wypadek przeniesienia poprosił o pełnomocnictwo do kierowania diecezją aż do chwili ostatecznego obsadzenia przez swego następcę. Papież pozwolił wówczas biskupowi Filipowi Kremenzowi na dalsze kierowanie diecezją warmińską, prosząc

¹⁰⁷ Tamże, k. 43—87.

¹⁰⁸ E. Gatz, j.w., s. 756—758.

¹⁰⁹ S. Achremczyk, Tamże, s. 217.

¹¹⁰ F. Lauchert, Melchers, Paulus. LThK, t. 7 (1935), k. 61—62.

¹¹¹ W. Koch, Ledóchowski, Mieczysław Halka Graf v., LThK, t. 6 (1934), k. 447—448.

o wskazanie kandydatów na jej stolicę. Wynikało stąd, że wakans diecezji warmińskiej, nie spowodowany przez zgon biskupa, będzie uznany za "kuralny", co upoważnia papieża do jej samodzielnego obsadzenia. Biskup poprosił kapitułę o pomoc w zestawieniu listy kandydatów na stolicę warmińską, i to możliwie szybko, gdyż kardynał sekretarz stanu w piśmie z 21 maja 1885 roku żądał jej pilnie (quantocius). Po podziękowaniu prepozyta biskup F. Krementz opuścił kapitułarz, a kapituła, zdając sobie sprawę z zagrożenia prawa wyboru biskupów, postanowiła nazajutrz po południu zebrać się, w celu zbadania sytuacji od strony prawnej i ułożenia listy kandydatów godnych polecenia papieżowi¹¹².

Obawy kapituły okazały się płonne. Biskup warmiński Filip Krementz, jednocześnie arcybiskup elekt koloński, w dniu 4 października 1885 roku powiadomił kapitułę o zgodzie rządu pruskiego na wybór biskupa warmińskiego przez kapitułę, zgodnie z bullą *De salute animarum*, oraz breve *Quod de fidelium*. Prepozyt Michał Józef Krueger do wiadomości podał to poufne pismo kanonikom, zastrzegając tajemnicę aż do nadejścia oficjalnego powiadomienia. I rzeczywiście, już 5 października 1885 roku biskup Filip Krementz doręczył kapitule kopię pisma sekretarza stanu, kardynała Jacobiniego, w języku włoskim i przekładzie niemieckim: rząd nalegał na objęcie archidiecezji kolońskiej przez biskupa Filipa Krementza i wyrażał zgodę na wybór nowego biskupa warmińskiego przez kapitułę, mimo iż stolica zakawała nie przez zgon, lecz przez przeniesienie biskupa¹¹³.

Zgodnie z powyższym 7 października 1885 roku prepozyt Michał Józef Krueger wysłał kanonikom honorowym (byli to księża: archiprezbiterzy Schwark w Reszlu i Stock w Barczewie, oraz dziekan Dinder w Królewcu) zaproszenie na posiedzenie kapituły w dniu 13 października 1885, którego celem było zestawienie listy kandydatów na biskupstwo warmińskie. Kanonicy rzeczywiście przebywali na miejscu we Fromborku i nie trzeba było ich wzywać pisemnie¹¹⁴.

W oznaczonym dniu w kapitułarzu zebrało się 10 kanoników rezydencjalnych i 3 honorowych, którzy formalnie oświadczyli zajęcie miejsca z głosem czynnym i biernym w sprawie wyboru biskupa. Każdy z tych 13 elektorów napisał na kartce 5 nazwisk. Skrutatorami byli kanonicy: rzeczywisty Augustyn Harwart i honorowy Juliusz Dinder, obowiązki sekretarza pełnił ks. Juliusz Pohl. Wynik głosowania był następujący: 1) wikariusz generalny Thiel 12 głosów, 2) kanonik Hoppe 8 głosów, 3) dziekan Grunenberg z Lichnow 7 głosów, 4) kanonik honorowy i archiprezbiter Barczewa Stock 6 głosów, 5) kanonik honorowy i proboszcz z Królewca Dinder 5 głosów, 6) kanonik Galen z Monasteru 5 głosów, 7) kanonik Wien 5 głosów, 8) prepozyt kapituły Krueger 4 głosy, 9) dziekan kapituły Carolus 3 głosy, 10) profesor Dittrich z Braniewa 3 głosy, 11) proboszcz Herrmann z Biskupca 2 głosy, 12) kanonik Borowski 1 głos, 13) kanonik Mueller 1 głos, 14) Regens seminarium w Braniewie Hipler 1 głos, 15) archiprezbiter Pohlmann z Lidzbarka 1 głos, 16) wikariusz w Ostrowie Wielkopolskim książę Radziwiłł 1 głos. Razem 65 głosów. Na listę kandydatów wpisani zostali: 1) wikariusz generalny kanonik Andrzej Thiel, 2) kanonik Ludwik Augustyn Hoppe, 3) dziekan z Lichnow Józef Grunenberg.

¹¹² AAWO, AK I B 20/XIII, Acta des Domkapitels von Ermland betreffend Thiel, seine Wahl zum Bischof, angefangen den 4.6.1885, geschlossen 31.12.1886, k. 2—5v.

¹¹³ Tamże I, k. 7—10.

¹¹⁴ AAWO, AK I B 20/XV, k. 5.

W drugim głosowaniu przez *sic et non* doszedł czwarty kandydat: 4) kanonik honorowy i archiprezbiter Barczewa Edward Stock 12 głosów *sic*, 3 głosy *non*. W trzecim głosowaniu odpadli: Dinder 5 *sic*, 7 *non* i Galen 5 *sic*, 8 *non*, doszedł natomiast piąty kandydat: 5) kanonik Jan Wien 8 *sic*, 4 *non*¹¹⁵.

Jeszcze tego samego dnia pismo z listą kandydatów zostało podpisane przez prałatów: prepozyta Kruegera, dziekana Carolusa i kustosza Wundera, a nazajutrz wysłane do ministra spraw duchownych w Berlinie.

Dzień później, 15 października 1885 roku, nadeszło poufne pismo nadprezydenta Prus Wschodnich Schlieckmanna, powiadamiające kapitułę o bliskim przeniesieniu biskupa Filipa Kremenza do Kolonii, o zwolnieniu przez to stolicy biskupiej warmińskiej i o zgodzie rządu na wybór nowego biskupa warmińskiego. Trzy tygodnie później, 4 listopada 1885 roku nadprezydent powiadomił, iż został mianowany komisarzem królewskim na wybór nowego biskupa warmińskiego. Dalsze trzy tygodnie później nadprezydent przesłał kapitule listę 5 kandydatów zatwierdzoną bez zmian. Do pisma załączona została autentyczna kopia listu uwierzytelniającego dla nadprezydenta Schlieckmanna, jako królewskiego komisarza wyboru nowego biskupa warmińskiego. Oryginał nadprezydent obiecał wręczyć kapitule osobiście we Fromborku, dokąd zamierzał przybyć w przeddzień wyboru¹¹⁶.

Tego samego dnia 25 listopada 1885 roku biskup Filip Kremenz przekazał kapitule pismo sekretarza stanu z 21 listopada 1885 roku, powierzające mu zarząd diecezji warmińskiej, z prawem subdelegowania władzy swemu wikariuszowi generalnemu, aż do objęcia stanowiska przez nowego biskupa warmińskiego. Biskup zaznaczał, że dochody biskupstwa warmińskiego będzie pobierał do chwili objęcia urzędu arcybiskupa kolońskiego, potem będą one przelewane do kasy wakansowej. Odjazd do Kolonii wyznaczył na 10 grudnia 1885 roku¹¹⁷.

Kapituła 2 grudnia 1885 roku zaproponowała nadprezydentowi Schlieckmannowi dzień 15 grudnia 1885 roku jako termin wyboru nowego biskupa, prosząc o rychłe uzgodnienie, by powiadomienia zdążyły do wszystkich proboszczów diecezji. Ponieważ biskup Filip Kremenz zamierzał 10 grudnia 1885 roku odjechać do Kolonii, kapituła prosiła nadprezydenta, by zamieszkał na czas przyjazdu do Fromborka w domu biskupim. Nadprezydent odpowiedział 5 grudnia, że przyjmuje termin, przybędzie do Fromborka 14 grudnia 1885 roku między godziną 12 a 1 w południe i chętnie zamieszka w domu biskupim. Celem przedłożenia listów uwierzytelniających go jako królewskiego komisarza, prosił o zwołanie posiedzenia kapituły tego samego dnia o godzinie 5 po południu¹¹⁸.

Prepozyt Krueger 7 grudnia 1885 roku wydał edykt wzywający nieobecnych kanoników przez wywieszenie na drzwiach katedry oraz okólnik zarządzający modlitwy do Ducha Świętego w dniu wyboru nowego biskupa warmińskiego i zaprosił pisemnie trzech kanoników honorowych na posiedzenie wyborcze. 12 grudnia 1885 roku ustalone zostały obrzędy liturgiczne i porządek wyboru biskupa warmińskiego¹¹⁹.

¹¹⁵ AAWO, AK I B 20/XIII, k. 12—14.

¹¹⁶ Tamże, k. 15—22.

¹¹⁷ Tamże, k. 23—24.

¹¹⁸ Tamże, k. 25—26.

¹¹⁹ Tamże, k. 27—33.

15 grudnia 1885 roku, po uroczystej wotywie do Ducha Świętego, w której uczestniczył komisarz królewski, zebrało się w kapitularku 10 kanoników rzeczywistych: prepozyt Michał Krueger, dziekan Józef Carolus, prałat August Wunder, kanonicy: Rudolf Borowski, Marcin Mueller, Ludwik Hoppe, Andrzej Thiel (wikariusz generalny), Jan Lingk, Jan Wien i Augustyn Harwart; oraz 3 honorowych: Edward Stock, Augustyn Schwark i Juliusz Dinder. Jako świadkowie zaprzysiężeni zostali dwaj wikariusze katedralni: Jan Krueger i Celestyn Marquardt, obowiązki notariusza apostolskiego pełnił również zaprzysiężony sekretarz kapituły Juliusz Pohl. Elektorzy złożyli przysięgę, że wybiorą tego, kogo uważają za godniejszego w Panu. Skrutatorami zostali przez aklamację kanonicy: August Wunder, Rudolf Borowski i Marcin Mueller, którzy także złożyli przysięgę i udali się do osobnego stołu, na którym stał krzyż i otwarta urna. Pierwszy wrzucił głos najstarszy skrutator, kanonik Augustyn Wunder, drugi kanonik Rudolf Borowski, trzeci kanonik Marcin Mueller, potem pozostali kanonicy — od najmłodszego do najstarszego. Wszystkie głosy padły na trzech spośród pięciu kandydatów: kanonik i wikariusz generalny Andrzej Thiel otrzymał 7 głosów, kanonik Jan Wien 5 głosów, dziekan nowostawski i proboszcz lichnowski Józef Grunenberg 1 głos (kanonicy Ludwik Hoppe i Edward Stock nie otrzymali ani jednego głosu). Wybrany większością głosów kanonik Andrzej Thiel poddał się woli kapituły i przyjął wybór. Nadprezydent Schlieckmann wprowadzony uroczyście do kapitularki i powiadomiony o wyborze, oświadczył, że nic nie stoi na przeszkodzie, aby wybór podać do publicznej wiadomości duchowieństwu i ludu. Wybór ogłosił w katedrze kanonik Rudolf Borowski, duchowieństwu po łacinie, ludowi po niemiecku, na końcu przy dźwięku organów i biciu w dzwony odśpiewano uroczyste *Te Deum laudamus*. W dniu wyboru podpisany został krótki dokument o wyborze kanonika Andrzeja Thiela na biskupa warmińskiego. Nazajutrz, 16 grudnia 1885 roku, kapituła zebrała się po niesporach ponownie, aby odczytać i podpisać pełny protokół. Wysłano go 18 grudnia 1885 roku nadprezydentowi Schlieckmannowi do Królewca. Dwa dni później kapituła wysłała do papieża Leona XIII, przez prałata de Montel, audytora Roty Rzymskiej, prośbę o zatwierdzenie wyboru, dołączając autentyczną kopię protokołu¹²⁰. Ksiądz Andrzej Thiel, wybrany na biskupa warmińskiego, urodził się 28 września 1826 roku w Tłokowie, był profesorem historii Kościoła i prawa kanonicznego w Braniewie¹²¹.

20 lutego 1886 roku biskup elekt warmiński Andrzej Thiel przesłał kapitule autentyczną kopię *breve* papieża Leona XIII z 12 lutego 1886 roku, zatwierdzającego wybór i upoważniającego do przyjęcia święceń biskupich. Niestety, ostre schorzenie ucha nie pozwalało mu na razie podejmować jakichkolwiek ustaleń co do konsekracji i intronizacji. Dopiero 6 kwietnia 1886 roku biskup elekt przekazał kapitule autentyczną kopię państwowego uznania za biskupa warmińskiego przez cesarza Wilhelma I z dnia 2 marca 1886 roku, z pismami przewodnimi ministra spraw duchownych Gosslera z 6 marca 1886 roku i nadprezydenta Prus Wschodnich Schlieckmanna z 12 marca 1886 roku. Jednocześnie powiadomił kapitułę, że 9 maja 1886 roku były biskup połowy Franciszek Adolf Namschanowski w asyście

¹²⁰ Tamże, k. 34—48.

¹²¹ S. Achremczyk, Poczta, s. 219—220.

prepozyta Kruegera i dziekana Carolusa udzieli mu święceń biskupich. Po intronizacji, jeżeli siły mu pozwolą, przemówi do diecezjan, a o drugiej po południu wyda obiad dla miejscowego duchowieństwa i urzędników biskupich, dziekanów i przedstawicieli wyższych uczelni z Braniewa, zwierzchnich władz świeckich z Królewca i Fromborka. Trzy dni później, 9 kwietnia 1886 roku, biskup nominat rozesłał duchowieństwu okólnik, w którym powiadał o dniu swych święceń biskupich i polecał w każdej parafii odprawić sumę z wystawieniem Najświętszego Sakramentu oraz śpiewem hymnu *Veni Creator*¹²².

29 sierpnia 1886 roku biskup Andrzej Thiel podczas sumy w katedrze, z rąk biskupa Agathopolis Franciszka Adolfa Namschanowskiego, przyjął paliusz, jako biskup diecezji bezpośrednio podporządkowanej Stolicy Apostolskiej. Kapituła ze swej strony wydała stosowne zarządzenia liturgiczne¹²³.

§ 7. Wakans 1908-1909 i wybór Augustyna Bludaua¹²⁴ (1909-1930)

Biskup Andrzej Thiel zmarł we Fromborku 17 lipca 1908 roku¹²⁵. Kapituła na posiedzeniu zwołanym w trybie nagłym 11 sierpnia 1908 roku wyznaczyła na 20 sierpnia 1908 roku posiedzenie, na którym zestawiona zostanie dla rządu lista kandydatów na biskupstwo warmińskie. Zaproszenia kanoników honorowych podpisał biskup pomocniczy Eduard Herrmann, późniejszy dziekan kapituły. Kanoników rezydujących wezwał na posiedzenie w przeddzień prepozyt Franciszek Dittrich, dołączając do wglądu reskrypt sekretarza stanu Mariana kardynała del Tindaro Rampolla z 20 lipca 1900 roku o niedopuszczalnym wpływie rządu na wybór biskupa i o cechach kandydatów. W oznaczonym dniu kanonicy rzeczywiści (bez dwu przebywających na urlopie: dziekana Augusta Kolberga - Cieplice, i kanonika Juliusza Cezarego Pohla - Zell nad Menem) oraz honorowi (dziekani: Jan Hirschberg z Barczewa, Jan Heller z Dzierzgonia, Andrzej Januskowski z Tylży i Józef Teschner z Olsztyna) zestawili listę pięciu nazwisk. Pierwszy był prepozyt kapituły Franciszek Dittrich, drugi kanonik dr Juliusz Marquardt, trzeci profesor dr Augustyn Bludau z Monasteru Westfalskiego, czwarty dziekan kapituły i biskup pomocniczy Eduard Herrmann; piąty kanonik Antoni Matern. Odpadli w głosowaniu księża: dziekani Spannenkrebs z Lidzbarka, Hinzmann z Ornety i Teschner z Olsztyna, a także książę Max von Sachsen. Trzej pierwsi otrzymali po 12 głosów, dwaj następni po 7 głosów, dwaj dalsi po 6 głosów, przedostatni 2 głosy, a ostatni otrzymał 1 głos. Nazwiska kanoników Marquardta i Materna pozostały na liście kandydatów, mimo iż pierwszy wskazał na swe słabe zdrowie, a drugi uznał, że nie dorasta do biskupstwa¹²⁶.

Nazajutrz po posiedzeniu, 21 sierpnia 1908 roku, prepozyt Dittrich listę kandydatów przesłał ministrowi spraw duchownych, oświatowych i leczniczych w Berlinie. Znamienny jest porządek, odmienny od liczby głosów: Herrmann (7),

¹²² AAWO, AK I B 20/XIII, k. 52—61.

¹²³ Tamże I, k. 62.

¹²⁴ E. Gatz, j.w., s. 56—58.

¹²⁵ S. Achremczyk, Poczest, s. 224.

¹²⁶ AAWO, AK I B 20/XV, k. 9—10.

Dittrich (12), Marquardt (12), Matern (7), Bludau (12). Na początku listy umieszczeni zostali kanonicy warmińscy, na pierwszym miejscu biskup pomocniczy Hermann. Ostatnie miejsce otrzymał obcy kandydat, Augustyn Bludau z Monasteru Westfalskiego, mimo iż uzyskał dwanaście głosów, a biskup Herrmann i kanonik Matern tylko po siedem. Pismo kończyło się zapewnieniem, że kanonicy w wyborze kierowali się przekonaniem o wiernym oddaniu kandydatów zarówno swemu królowi i panu, jak i Kościołowi¹²⁷.

24 sierpnia 1908 roku nadprezydent Prus Wschodnich von Windheim powiadomił kapitułę, że król mianował go komisarzem dla wyboru biskupa warmińskiego. Kapituła w odpowiedzi posłała mu odpis pisma wysłanego do Berlina z listą kandydatów. 3 września 1908 roku radca Gramberg z upoważnienia nadprezydenta Prus Wschodnich zapytał kapitułę, czy w wyborze kandydatów brali także udział kanonicy honorowi. Prepozyt Dittrich odpowiedział, że wszyscy czterej kanonicy honorowi, zgodnie z bullą *De salute animarum*, brali udział w zestawianiu listy kandydatów na biskupstwo warmińskie¹²⁸.

Nadprezydent Prus Wschodnich pismem z 28 października powiadomił kapitułę, że król bez zastrzeżeń przyjął nadesłaną listę kandydatów. Wylicza ich jednak w jeszcze innej, niż dotychczasowe kolejności: Dittrich, Herrmann, Marquardt, Matern, Bludau. Dołączył uwierzytelniony odpis pełnomocnictwa królewskiego, z tym że oryginał przekaże osobiście podczas wyboru biskupa. Kapituła zgodziła się na dzień 26 listopada 1908, zapraszając nadprezydenta w gościnę do domu biskupiego. Do duchowieństwa 5 listopada 1908 roku skierowała prośbę o modlitwy. 6 listopada 1908 roku na drzwiach katedry przybite zostało urzędowe wezwanie członków kapituły na posiedzenie wyborcze w dniu 26 listopada 1908 roku. Proboszcz fromborski Kolberg został powiadomiony o dniu wyboru biskupa warmińskiego i zaproszony wraz z wiernymi do udziału w uroczystej wotywie o Duchu Świętym¹²⁹.

Podczas kapituły nadzwyczajnej 2 listopada 1908 roku podano do wiadomości, że lista kandydatów wróciła bez uwag, a mianowany królewskim komisarzem nadprezydent von Windheim proponuje wybory w dniu 26 listopada 1908 roku. Na nadzwyczajnej kapitule 11 listopada 1908 roku postanowiono, że nadprezydenta przybywającego do Fromborka 13 listopada 1908 roku przyjmie w domu biskupim prepozyt dr Franciszek Dittrich i zaprowadzi do swojej kanonii, gdzie tymczasem zbiorą się pozostali kanonicy. Celem wizyty nadprezydenta było zapoznanie się z formalnościami obowiązującymi przy wyborze biskupa. Podczas kapituły nadzwyczajnej 20 listopada 1908 roku postanowiono, że przy wyborze biskupa warmińskiego obowiązki notariusza apostolskiego spełni sekretarz kapituły, nadprezydentowi będą towarzyszyli kanonicy dr Wichert i Matern wraz z sekretarzem kapituły. Skrutatorami będą wikariusze katedralni Hoppe i dr Jedzink. Wybór ogłosi kanonik dr Wichert¹³⁰.

W kapitule wyborczej 26 listopada 1908 roku wzięli udział: prepozyt dr Franciszek Dittrich, dziekan dr Augustyn Kolberg, kanonicy rezydujący Juliusz Pohl (przez

¹²⁷ Tamże, k. 16.

¹²⁸ Tamże, k. 16—b, 17.

¹²⁹ Tamże, k. 21—24, 28—29, 34; *Pastoralblatt fuer die Dioezese Ermland* 11—a (09.11.1908), s. 137—138.

¹³⁰ AAWO, *Protocollarium Capituli Cathedralis Warmiensis* 1898—1943, k. 16—16 v, 19—20.

prokuratora biskupa Edwarda Herrmanna), biskup Edward Herrmann, Herman Preuschoff, dr Jan Wichert, dr Juliusz Marquardt, Antoni Matern, dr Hugo Weiss, Karol Stalinski oraz kanonicy honorowi: Jan Heller, Andrzej Januszkowski, Jan Hirschberg i Józef Teschner. Spośród 14 głosujących, 1 oddał głos na kanonika Juliusza Marquardta, 4 na prepozyta Franciszka Dittricha, 9 zaś oddało głosy na księdza dr Augustyna Bludaua, profesora teologii na uniwersytecie w Monasterze Westfalskim, urodzonego 6 marca 1862 roku w Dobrym Mieście na Warmii¹³¹.

Prepozyt nazajutrz powiadomił listem poleconym elekta o dokonanych wyborze, prosząc o wyrażenie zgody wobec delegatów kapituły, a 2 grudnia 1908 roku przesłał nadprezydentowi Prus Wschodnich uwierzytelniony protokół wyboru. 3 grudnia 1908 roku ks. profesor dr Augustyn Bludau wobec przybyłych do Monasteru Westfalskiego delegatów kapituły, księży kanoników dr. Jana Wicherta i Jana Hirschberga, ufając w pomoc Bożą, oświadczył gotowość przyjęcia godności i ciężaru (*Wuerde und Buerde*) biskupa diecezji warmińskiej. Nazajutrz prepozyt kapituły pisemnie powiadomił papieża św. Piusa X o dokonanych wyborze i jego przyjęciu. Dołączył uwierzytelniony odpis protokołu. Oba pisma przesłał listem poleconym prałatowi Lohningerowi, rektorowi kolegium dell'Anima i agentowi kapituły w Rzymie, z prośbą o doręczenie. Ten wywiązał się z zadania w dniu 11 grudnia 1908 roku, oddając list przez Pio Martinelliego do Kongregacji Konsystorialnej¹³².

27 lutego 1909 roku kapituła wysłała do prałata Lohningera w Rzymie telegram z opłaconą odpowiedzią: *Co się dzieje z zatwierdzeniem wyboru biskupa? Proszę o przyspieszenie i wiadomość*. 1 marca 1909 roku nadeszła telegraficzna odpowiedź: *Proszę wystać duplikat akt wyborczych do nuncjatury w Monachium*. Już 2 marca 1909 roku biskup Edward Herrmann z kanonikami Hermanem Preuschoffem, Janem Wichertem i Karolem Stalinskim w imieniu kapituły podpisali pismo przewodnie do arcybiskupa nuncjusza Andrzeja Fruehwirtha, przekazując mu odpis protokołu wyborczego. Ten własnoręcznym pismem potwierdził odbiór w dniu 5 marca 1909 roku, obiecując popierać sprawę w Rzymie. Kapituła 8 marca 1909 roku wystosowała pismo do Piusa X prosząc o nadzwyczajne zatwierdzenie wyboru w postaci papieskiego *breve*, gdyż wikariusz kapitulny dr Franciszek Dittrich zachorował, a biskup nominat już zakończył wykłady na uniwersytecie i jest gotowy do objęcia diecezji¹³³.

Stolica Apostolska 12 kwietnia 1909 roku zatwierdziła wybór, wystawiając pięć bulli, podpisanych przez kanclerza Świętego Kościoła Rzymskiego, Antoniego kardynała Agliardi¹³⁴. Pierwsza skierowana jest do biskupa Augustyna Bludaua, którego papież mianuje biskupem warmińskim, zatwierdzając wybór dokonany przez kapitułę i uzdrawiając ewentualne jego braki (obecność nadprezydenta). Druga powiadamia duchowieństwo o zatwierdzeniu wyboru kapitulnego i nominacji biskupa warmińskiego w osobie Augustyna Bludaua, któremu należy się cześć i posłuszeństwo pod groźbą kar kościelnych. Trzecia bulla treści podobnej, lecz bez

¹³¹ AAWO, AK I B 20/XV, k. 42—53.

¹³² Tamże, k. 54—60.

¹³³ Tamże, k. 61—66.

¹³⁴ AAWO, Dok. Kap. I 44—47.

sankeji, skierowana jest do wiernych. Czwarta mocą zatwierdzenia wyboru kapitulnego i nominacji papieskiej zezwalała na przyjęcie święceń biskupich z rąk trzech biskupów zachowujących jedność ze Stolicą Apostolską, pod warunkiem uprzedniego złożenia przysięgi na wierność, której rota jest w bulli przytoczona w całości. Piąta powiadamiała kapitułę o zatwierdzeniu wyboru i nominacji biskupa Augustyna Bludaua, nakazując cześć i posłuszeństwo pod rygorem kar kościelnych. Prekonizacja miała miejsce 29 kwietnia 1909 roku, a konsekracja biskupia i ingres do katedry we Fromborku 20 czerwca 1909 roku¹³⁵.

Biskup elekt po wyborze napisał do prepozyta Franciszka Dittricha, że wiele radości życia i pracy, cierpliwości i spokoju duszy będzie musiał poświęcić wobec nieprzyjaznego położenia katolicyzmu w Prusach Wschodnich. Rozwijał stowarzyszenia religijne, sprowadził do diecezji zakony męskie, rozwinął szkolnictwo katolickie, nie pozwolił na przyłączenie akademii braniewskiej do uniwersytetu królewieckiego¹³⁶.

§ 8. Wakans 1930 i wybór Maksymiliana Kallera¹³⁷ (1930-1947)

Biskup Augustyn Bludau zmarł nagle 9 lutego 1930 roku we Fromborku¹³⁸. Już podczas stypy prepozyt Franciszek Ksawery Sander jako kandydata na biskupa warmińskiego wskazał księdza Maksymiliana Kallera, obecnego na pogrzebie w imieniu prałatury udzielnej w Pile. Zdaniem mówcy polecała kandydata: gorliwość duszpasterska, pochodzenie spoza Warmii, co dawało niezależność zarówno od duchowieństwa, jak i od wiernych. Świadkiem tej mowy był landrat sztumski, dr Alojzy Zimmer. U niego rozmawiał potem prepozyt Sander z nuncjuszem litewskim Bartolinim, wskazując na ks. M. Kallera jako nadającego się do pracy w diecezji wielonarodowościowej, gdyż miał do czynienia z duszpasterstwem diaspory na Rugii, w Berlinie i w Pile. Ponadto ks. M. Kaller wydał książkę o apostołstwie świeckich¹³⁹ i za hasło obrał słowa *Caritas Christi urget nos*. W diecezji warmińskiej były trzy pilne zadania: budowa seminarium duchownego, założenie warmińskiej gazety kościelnej i rozwój osadnictwa wiejskiego. W tej ostatniej dziedzinie konferencja biskupów niemieckich z 1930 roku wybrała właśnie ks. M. Kallera na referenta, który natychmiast rozpoczął działalność osadniczą w swojej pilskiej prałaturze udzielnej. Dzięki temu Alfred Rosenberg atakował go za rekatolizację Niemiec wschodnich¹⁴⁰.

Wybory dokonane zostały zgodnie z konkordatem zawartym z Prusami 14 czerwca 1929 roku. Po opróżnieniu stolicy biskupiej kapituła katedralna, arcybiskupi i biskupi Prus przekazywali Stolicy Apostolskiej listy kanonicznie odpowiednich kandydatów. Po sprawdzeniu tych list Stolica Apostolska podawała kapitule trzy osoby, spośród których kapituła w wolnym i tajnym głosowaniu wybierała

¹³⁵ S. Achremczyk, Poczet, s. 225—226.

¹³⁶ G. Reifferscheid, Das Bistum Ermland und das Dritte Reich. Köln-Wien 1975, s. 12.

¹³⁷ E. Gatz, j.w., s. 357—361.

¹³⁸ S. Achremczyk, Poczet, s. 228.

¹³⁹ M. Kaller (Hrsg.), Unser Laienapostolat, Leutesdorf/Rh. 1927.

¹⁴⁰ G. Reifferscheid, j.w., s. 12—14.

biskupa. Stolica Apostolska mianowała biskupem tylko takiego elekta, po wyborze którego kapituła zapytała rząd pruski, czy nie ma do niego zastrzeżeń politycznych (art. 6, ust. 1). Zarówno w zestawianiu listy kandydatów jak i w wyborze z kanonikami rzeczywistymi współdziałali kanonicy honorowi (art. 9, ust. 2)¹⁴¹.

Najpierw 18 marca 1930 roku na zaproszenie prepozyta ks. F. Sander zebrał się w sali posiedzeń wikariatu generalnego wszyscy kanonicy rzeczywisci i honorowi, z wyjątkiem chorego ks. A. Marquardta, aby ustalić listę kandydatów na biskupa warmińskiego. Wybrano czterech kanoników warmińskich: Augustyna Spannenkrebsa, Andrzeja Hinzmanna, Kuniberta Krixa i Jana Hellera oraz piątego spoza kapituły: Jana Wronkę, proboszcza i dziekana w Tylży. Żadnego z tych kandydatów Stolica Apostolska nie uwzględniła, lecz pismem nuncjusza apostolskiego w Berlinie, arcybiskupa Cezarego Orsenigo 16 czerwca 1930 roku przesłała wikariuszowi kapitulnemu Augustynowi Spannenkrebsowi następującą listę: 1) infułat Maksymilian Kaller, administrator apostolski w Pile, 2) infułat Jan Steinmann, radca poselstwa niemieckiego przy Stolicy Apostolskiej, 3) Bernard Poschmann, profesor teologii dogmatycznej na uniwersytecie wrocławskim. 23 lipca 1930 roku zebrał się w kapitułarzu prałaci: Sander, Spannenkrebs, Wichert, Marquardt, oraz kanonicy: Romahn, Hennig, Schroeter, Hinzmann, Krix, Stoff, Mathee, Pingel i Heller. W żadnym z trzech głosowań nie osiągnięto większości absolutnej. W pierwszym padły następujące głosy: Kaller - 6, Steinmann - 3, Poschmann - 4. W drugim: Kaller - 6, Steinmann - 2, Poschmann - 5 głosów. W trzecim głosowaniu wystarczyła już względna większość głosów. Padły one następująco: Kaller - 6 (jak zawsze), Steinmann - 1, Poschmann - 6. Wobec równej liczby głosów Kallera i Poschmanna prepozyt Sander rozstrzygnął wybór na korzyść infułata Maksymiliana Kallera. Tego też dnia powiadomił premiera o wyborze, pytając, czy nie ma zastrzeżeń politycznych. 25 sierpnia 1930 roku minister nauki, sztuki i oświaty Grimm odpowiedział, że zastrzeżeń politycznych nie ma. Wówczas prepozyt F. Sander powiadomił urzędowo nuncjusza apostolskiego w Berlinie o wyborze infułata M. Kallera na biskupa warmińskiego i braku zastrzeżeń ze strony rządu¹⁴². Bulle papieża Piusa XI noszą datę 2 września 1930 roku. Popisał je dominikanin Andrzej kardynał Fruehwirth, kanclerz Świętego Rzymskiego Kościoła. Pierwsza skierowana jest do kapituły i zatwierdza dokonany przez nią wybór¹⁴³. Druga i trzecia skierowane są do biskupa M. Kallera. Druga zatwierdza wybór dokonany przez kapitułę i ustanawia go biskupem warmińskim¹⁴⁴. Trzecia zezwala na przyjęcie święceń biskupich poza Rzymem¹⁴⁵.

Kapituła wybrała na biskupa warmińskiego Ślązaka urodzonego w Bytomiu. Przyjął on 28 października 1930 roku święcenia biskupie w Pile, z rąk nuncjusza

¹⁴¹ Der Staatsvertrag mit dem Hl. Stuhl, *Germania*. Abendausgabe, Berlin, 14.06.1929, s. 1—2.

¹⁴² AAWO, AK I S 61. — Nuncjusz apostolski w Polsce, arcybiskup dr Józef Kowalczyk pisał dnia 30.01.1991 roku (N. 1254/91) do biskupa warmińskiego dr. Edmunda Piszcza: „Serdecznie dziękuję za pismo z dnia 8 stycznia 1991 r. wraz z zapytaniem o stosowność korzystania z archiwaliów odnoszących się do wyboru nowego Biskupa Ordynariusza przez Warmińską Kapitułę Katedralną. Mając na uwadze fakt, że są to akta Kapituły i minęło już 60 lat od ich wytworzenia, tajemnica nie obowiązuje. Mogą być wykorzystane przez historyków opracowujących dzieje Diecezji i Kapituły Warmińskiej.

¹⁴³ AAWO, Dok. Kap. I 49.

¹⁴⁴ AAWO, Dok. Kap. I 50.

¹⁴⁵ AAWO, Dok. Kap. I 51.

apostolskiego w Berlinie, Cezarego Orsenigo. Przyjechał do diecezji 17 listopada 1930 roku pośpiesznym pociągiem. Pierwszy powitał go na dworcu w Malborku miejscowy proboszcz, kanonik Pingel. Drogę ze stacji w Braniewie do Fromborka odbył powozem w otoczeniu członków klubów jeździeckich z Braniewa i Fromborka. Tegoż dnia okazał kapitule bullę nominacyjną, wchodząc tym samym w posiadanie biskupstwa warmińskiego. Nazajutrz odbył ingres do katedry fromborskiej: u wejścia witała kapituła z prepozytem Sanderem na czele, on także był prezbiterem asystentem podczas Mszy pontyfikalnej, diakonami honorowymi byli kanonicy Hinzmann i Krix, diakonem wikariusz katedralny Graf, subdiakonem wikariusz katedralny Kreth, ceremoniarzem ks. Marquardt. Po 15 latach posługi pasterskiej bp M. Kaller 15 sierpnia 1945 roku na ręce prymasa Polski Augusta kardynała Hłonda zrzekł się jurysdykcji nad częścią środkową i południową diecezji warmińskiej, pozostającą w granicach Polski i wyjechał do Niemiec. Zmarł we Frankfurcie nad Menem 7 lipca 1947 roku i pochowany został na cmentarzu w Koenigstein¹⁴⁶.

4. Prawo patronatu

Kapituła wykonywała prawo patronatu, wybierając i przedstawiając biskupowi warmińskiemu do nominacji kandydatów na proboszczów parafii położonych w komorach kapitulnych i kilku położonych w komorach biskupich oraz jednej w Prusach Książących. Przed wybuchem II wojny światowej były to następujące parafie:

Dekanat Olsztyn: Olsztyn, św. Jakub, Wrzesina, Bartąg, Brąswald, Gietrzwałd, Dywity, Gutkowo, Gryźliny, Jonkowo. Nowe Kawkowo, Sząbruk, Butryny.

Dekanat Braniewo: Błudowo, Frombork, Wierzno Wielkie, Płoskinia i Tolkowiec.

Dekanat Lidzbark: Babiak.

Dekanat Pieniężno: Henrykowo, Długobór, Łajsy, Lechowo, Pieniężno, Piotrowiec, Pluty.

Dekanat Reszel: Święta Lipka, Sątopy.

Dekanat Barczewo: Klebark Wielki, Purda.

Dekanat Orneta: Osetnik.

Wykonywanie prawa patronatu zasługuje na osobne opracowanie, na podstawie akt archiwum kapitulnego¹⁴⁷.

III. CHWAŁA BOŻA

Głównym zadaniem kapituły jest chwała Boża poprzez sprawowanie w katedrze liturgii godzin i liturgii eucharystycznej. W tym zadaniu wspomagało 10 kanoni-

¹⁴⁶ *Ermlaendische Zeitung* 256 (04.11.1930), s. 2; 268 (18.11.1930), s. 1; A. Szorc, j.w., s. 108; S. Achremczyk, *Poczet*, s. 231–232, 236–237.

¹⁴⁷ AAWO, *Acta Capitularia*, nr 20–50 (1772–1859); *Protocollarium Capituli Cathedralis Warmiensis* 1898–1943.

ków rzeczywistych kolegium 7 wikariuszy katedralnych. Instalacja prałata i kanonika zgodnie ze statutami z 26 czerwca 1885 roku obejmowała okazanie kapitule nominacji, wyznanie wiary, przysięgę kapitulną, objęcie stali i miejsca w kapitularku. Pełne prawa nabywali po odśpiewaniu pierwszej Mszy św. Instalacja wikariuszy polegała na okazaniu kapitule nominacji, wyznaniu wiary, przysiędze oraz objęciu miejsca w stallach wikariuszowskich i jednego z ołtarzy beneficjalnych. Pełne prawa nabywali po tygodniu spełniania obowiązków wikariuszowskich. Poprawki z 14 kwietnia 1924 roku wprowadziły w obu instalacjach przysięgę antymodernistyczną, do instalacji prałatów i kanoników włączyły objęcie ołtarza beneficjalnego, natomiast z instalacji wikariuszowskiej skreśliły objęcie ołtarza beneficjalnego i przyznały pełne prawa od chwili instalacji¹⁴⁸.

Podczas gdy biskup Ignacy Krasicki rezydował w Lidzbarku, a obaj Hohenzollernowie, Karol i Józef, w Oliwie, począwszy od biskupa Andrzeja Stanisława von Hattena, po Maksymiliana Kallera biskupi warmińscy przebywali we Fromborku, co dodało blasku nabożeństwom katedralnym.

Według prastarego zwyczaju, uznanego 29 maja 1880 roku przez Kongregację Soboru, każdy kanonik codziennie był obowiązany do udziału w stroju chórowym przynajmniej w dwóch godzinach kanonicznych oraz we Mszy św., albo Mszę św. samemu odprawić. Zarówno prałaci jak i kanonicy kolejno w soboty od południa przez cały tydzień osobiście brali udział w całej liturgii godzin, w uroczystości przewodniczyli całej liturgii godzin i odprawiali Mszę św. śpiewaną; w niedziele, święta, dzień zaduszny i podczas czterdziestogodzinnego nabożeństwa odprawiali sumę. Obowiązkiem kanonika hebdomadariusza było czuwanie, aby liturgia godzin nie była odprawiana zbyt śpiesznie. Biskupowi warmińskiemu podczas Mszy pontyfikalnej dwaj najmłodszy kanonicy asystowali jako diakoni. Biskup warmiński odprawiał na św. Andrzeja Apostoła, Boże Narodzenie, Wielki Czwartek, Wielkanoc, Zesłanie Ducha Świętego, Wniebowzięcie NMP, w rocznicę poświęcenia katedry i w rocznicę śmierci poprzednika. Biskup warmiński poświęcał także popiół, palmy i gromnice. Biskup pomocniczy odprawiał na Wszystkich Świętych. Prepozyt odprawiał w uroczystość Objawienia Pańskiego, Wniebowstąpienia oraz świętych Piotra i Pawła Apostołów. Dziekan w Niepokalane Poczęcie NMP, na św. Wojciecha i w Boże Ciało. W pozostałe niedziele i święta odprawiał kanonik hebdomadariusz, wikariusze natomiast w pozostałe święta, dni powszednie i wigilie¹⁴⁹.

Nieobecność w katedrze uzasadniała choroba, zgłoszona prepozytowi lub punktatorowi, wyjazd za zgodą kapituły na leczenie, załatwianie spraw kapitulnych, zarówno na miejscu jak w terenie, delegacja biskupa w jakiejś sprawie kościelnej¹⁵⁰.

Przez kolegium wikariuszy katedralnych, na którym spoczywał główny ciężar sprawowania chwały Bożej, przeszło w latach 1918-1941 14 księży: Paweł Grunenberg, Zygfryd Hoppe, Alojzy Marquardt, Jan Majewski, Antoni Scheer, Paweł Arendt, Bruno von Tempski, Albin Wenskowski, Werner Kreth, Oskar Graw, Bruno Gross, Jan Quint, Franciszek Stolla, Jan Parschau¹⁵¹.

¹⁴⁸ J. Obłąk, Statuty, j.w., s. 58.

¹⁴⁹ Statuta, j.w., s. 8—10.

¹⁵⁰ Tamże, s. 13.

¹⁵¹ W. Łazowski, j.w., s. 79—80.

Strój chórowy stanowiła pierwotnie sutanna, biała, długa komża z obszernymi rękawami i almucja, czyli futrzana pelerynka z kapturem. Biskup Andrzej Chryzostom Załuski nakazał 3 listopada 1700 roku nowy strój, nakładany na sutannę, a mianowicie białą rokiętę, oraz mantolet lub *cappa magna*. Wielka kapa obowiązywała od tercji do nony, czyli podczas sumy z bezpośrednio poprzedzającą i następującą liturgią godzin w uroczystości pierwszej klasy. Od Wszystkich Świętych miała ona kaptur podszyty futrem, a od Wielkanocy czerwonym jedwabiem. Tren był zawsze zwinięty na lewej ręce, tylko w Wielki Piątek podczas uwielbienia krzyża tren zwisał u lewej ręki. Kapa wielka była barwy fioletowej, w nawiązaniu do rzekomo ongiś przez kanoników noszonej czerwonej czamary. W pozostałe dni i godziny całego roku kanonicy nosili latem czarne mantolety, a zimą tak zwaną *rewerendę*, czyli sutannę podbitą futrem, spod której tak zwana półrokieta widoczna była jedynie przez wycięcie pod szyją. *Rewerenda* z początkiem XIX wieku wyszła z użycia, zastąpiona sutanną podbitą futrem, wkładaną pod rokiętę i mantolet lub wielką kapę. Od 1745 roku kanonicy nosili dystynktorium, przedstawiające patrona św. Andrzeja Apostoła z herbem biskupstwa warmińskiego na odwrocie. O ile strój kapitulny nawiązywał do zwyczajów niemieckich, dystynktorium było obyczajem polskim. Przepisy z 1845 roku zalecały noszenie dystynktorium podczas jutrzni niedzielnej, a także sumy i drugich niesporów w święta zniesione. Rokieta i mantolet obowiązywały podczas jutrzni świąt, w które kanonik przewodniczył liturgii godzin, na sumie oraz drugich niesporach niedziel i świąt obowiązujących. W dni powszednie obowiązywała sutanna, półrokieta i trójrożny biret. Biskup nominat warmiński Karol von Hohenzollern wyjednał 15 maja 1795 roku u króla pruskiego Fryderyka Wilhelma II order w kształcie gwiazdy, noszony przez kanoników na mantoletcie. Takse za order uiścił trzy lata przed śmiercią kanonik Teodor Lutomski¹⁵².

Kapituła nadzwyczajna uchwaliła 28 marca 1928 roku prośbę do biskupa Augustyna Bludaua, aby podczas pobytu w Rzymie wyjednał kapitule strój fioletowy¹⁵³. Biskup złożył wniosek 23 kwietnia 1928 roku. Kancelaria brewiów wystawiła dokument 17 grudnia 1928 roku, z podpisem sekretarza stanu Piotra kardynała Gasparri. Kanonicy rzeczywiści i honorowi otrzymali prawo noszenia podczas sprawowania funkcji kościelnych na terenie diecezji: fioletowej sutanny, rokiety i fioletowego mantoletu. Poza chórem natomiast wolno im było nosić sutannę całkowicie czarną, z fioletowym pasem i pektorałem. Wikariusze katedralni otrzymali prawo noszenia podczas sprawowania świętych czynności na terenie diecezji: czarnej sutanny, rokiety, oraz czarnego mantoletu z fioletowymi obszywkami. Biskup Augustyn Bludau doręczył *breve* kapitule pismem z dnia 31 grudnia 1928 roku. Kapituła 8 stycznia 1929 roku przyjęła *breve* do wiadomości i postanowiła, że z nastaniem ciepłej pory roku w dni powszednie będzie nosić w chórze fioletową sutannę i pas z półrokiętą (*indusium*), ale bez mantoletu. Powiadomiła o tym postanowieniu biskupa pismem z dnia 9 stycznia 1929 roku.

¹⁵² E. Brachvogel, Die Chorkleidung der ermländischen Dom- und Kollegiatstiftsherren, ZGAE 21 (1923), s. 103–124.

¹⁵³ AAWO, Protocollarium Capituli Cathedralis Warmiensis 1898–1943, k. 119: 4) Der Hochwuerdigste Herr Bischof soll gebeten werden, dem Kapitel bei seiner Romreise den „habitus violaceus“ zu erwirken.

Biskup odpowiedział 6 lutego 1929 roku, odmawiając zgody na odchylenia od *breve* papieskiego, ale zezwalając kapitule, aby starała się w tej sprawie o indult papieski. Kapituła przyjęła to do wiadomości na posiedzeniu w dniu 7 marca 1929 roku, decyzję odkładając na później. W międzyczasie pismem z 13 lutego 1929 roku dziekan kapituły powiadomił o zmianie stroju kanoników honorowych, nie biorących udziału w posiedzeniach. Natomiast w dniu 27 czerwca 1929 roku prepozyt powiadomił kanoników honorowych o sposobie spłaty taksy, wynoszącej 15.250 lirów, czyli 3.398 marek. Całą należność zapłaciła kasa biskupstwa. Kanonicy spłacali dług po 20 marek rocznie, wikariusze katedralni po 10 marek rocznie. Pozostający do zapłacenia dług był oczynszowany w wysokości 8% rocznie. Przywilej fioletowego stroju stał się powodem korespondencji z kapitułą wrocławską, w której imieniu wystąpił 17 września 1933 roku późniejszy biskup pomocniczy wrocławski Ferche, na co w dniu 13 października 1933 roku odpowiedział wikariusz katedralny i ceremoniarz kapitulny Kreth¹⁵⁴.

IV. ZARZĄD MAJĄTKIEM

Kapituła warmińska posiadała trzecią część biskupstwa warmińskiego, jej dobra stanowiły trzy komory: Frombork, Pieniężno i Olsztyn, w których kapituła miała swoje zamki (we Fromborku warowne wzgórze katedralne)¹⁵⁵. Ordynacja z 4 lipca 1766 roku była świadectwem gospodarności biskupstwa i kapituły. Postanawiała ograniczenie uprawy rośliny przemysłowej, lnu, na rzecz zbóż chlebowych, rozwój hodowli bydła, zakładanie warzywników i sadów przy każdym gospodarstwie domowym, obowiązkową hodowlę pszczół, uprawę chmielu. Odpowiedzialni za to byli sołtysi, których także obowiązywał nadzór przeciwpożarowy. Ustalała wysokość uposażeń czeladzi, utrudniała migrację ze wsi do miast oraz emigrację poza biskupstwo, ustalała cennik usług rzemieślników wiejskich. Porządkowała gospodarkę leśną, meliorację pól i łąk, nakazała budowanie kominów w chatach i posiadanie sprzętu przeciwpożarowego. Handel zastrzegła mieszczanom, starała się utrzymać poziom produkcji przędzy i płótna lnianego oraz grzebieni, wprowadzała gdański system miar i wag, zaprowadzała księgowość, ułatwiała zdobywanie dyplomów mistrzowskich, znosząc zwyczaj urządzania uczt cechowych, ułatwiała wyzwolenie uczniów na czeladników. Ponadto organizowała opiekę społeczną, przeciwdziałała swobodzie obyczajów, regulowała oświatę, prawo własności i prawo spadkowe. Na nowo organizowała pracę młynów, myślistwo i rybołówstwo, pocztę, zachowanie ludu w stanie wyjątkowym. Nowy program społeczno-gospodarczy biskupa i kapituły warmińskiej nie został całkowicie wprowadzony w życie, na skutek przejścia Warmii pod zabór pruski¹⁵⁶.

¹⁵⁴ AAWO, *Protocollarium Capituli Cathedralis Warmiensis 1898—1943*, k. 122; *Habitus violaceus des Domklerus 1928—1933*: AK I H 7.

¹⁵⁵ J. O b ł ą k, *Historia Diecezji Warmińskiej, Olsztyn 1959*, s. 23.

¹⁵⁶ T. Grygier, *Z działalności politycznej Kapituły i Biskupstwa Warmińskiego u schyłku Rzeczypospolitej*, *WWD 5* (1961), s. 38—45.

Z chwilą zaboru Warmii przez Prusy główne źródło dochodów kapitulnych zostało skierowane do skarbcza pruskiego, co zmusiło kanoników do rezygnacji z życia dworskiego¹⁵⁷.

28 września 1772 roku radca wojenny Okołowicz wprowadził Zygryda von Garbena w zarząd kapitulnego komornictwa we Fromborku. 3 października 1772 roku dyrektor skarbu Wagner, hrabia Pinto i radca wojenny Mayer przybyli do Fromborka z żądaniem: 1) wykazu dochodów kapitulnych, 2) wykazu dóbr, wsi, roli, łąk, lasów, jezior, stawów, cegielni i wapienników z inwentarzem, liczbą włók i wysokością dochodów, 3) wydania dokumentów własnościowych, fundacji i przywilejów, 4) podania przeciętnej dochodów z sześciu lat, 5) informacji o kapitulnych fundacjach dobroczynnych. Zażądali ponadto stałej komisji kapitulnej do dalszych pertraktacji. Wyznaczeni zostali do nich kanonicy: Andrzej Marquardt, Krzysztof Żórawski i Franciszek Strachowski¹⁵⁸.

Kapituła napisała podanie do prezydenta Domhardta o wypłatę należności, gdyż czas wypłaty na św. Michała już minął, a na św. Marcina był już bliski. Wobec sekwestru wszystkich dochodów kapitulnych kanonikom bieda zaczęła zaglądać w oczy¹⁵⁹. W początku grudnia 1772 roku kapituła otrzymała dotację 2.000 talarów, ledwie wystarczającą na wypłatę urzędników kapitulnych¹⁶⁰. Koło Bożego Narodzenia 1772 roku ponownie otrzymała 2.000 talarów. W marcu 1773 roku znowu 2.000 talarów. Wreszcie w połowie kwietnia 1773 roku prezydent Domhardt powiadomił kapitułę o wyznaczeniu rocznej dotacji w wysokości 14.094 talarów, 29 groszy i 2 fenigów¹⁶¹.

Dochody z majątków kapitulnych za rok 1771/1772 przepadły w całości. Kanonicy Karol Poeppelmann, Teodor Lutomski z biskupem prepozytem Karolem Fryderykiem de Zehmenem niczego w Królewcu nie uzyskali, gdyż skarb zasłaniał się brakiem polecenia królewskiego. Na wniosek kapituły król odpowiedział 2 grudnia 1773 roku odmownie¹⁶².

Biskup Ignacy Krasiecki 18 maja 1774 roku wydał przepisy w sprawie uposażenia kapituły, wypłacanego z funduszu sekularyzacyjnego po konfiskacie mienia kapitulnego przez państwo pruskie. Roczne uposażenie kapituły w wysokości 42.282 florenów i 29 groszy rząd pruski wypłacał w kwartalnych ratach po 10.570 florenów i 22 grosze. Biskup Krasiecki podzielił uposażenie na fundusz stały, zastępujący dawne dochody z prebend kanonickich oraz fundusz dzienny, w miejsce dawnych dystrybucji. Rok kapitulny odział rozpoczynał się 1 grudnia a kończył uroczystością patronalną św. Andrzeja Apostoła. Kapitułę pozostawiono łąki wokół Fromborka, z których siano było przydzielane kanonikom rezydującym¹⁶³.

Gdy w styczniu 1775 roku król pruski przeznaczył 50.000 talarów na spłatę długów biskupa Ignacego Krasieckiego, kapituła odzyskała 1.800 talarów za 8.960 guldenów, pożyczonych przez biskupa z *Anniwersarza* Grabowskiego. Starania w tej sprawie prowadził w sądzie kanonik Teodor Lutomski.

¹⁵⁷ A. Eichhorn, j.w., s. 552.

¹⁵⁸ Tamże, s. 552–553.

¹⁵⁹ Tamże, s. 553.

¹⁶⁰ Tamże, s. 554.

¹⁶¹ Tamże, s. 555.

¹⁶² Tamże, s. 556–557.

¹⁶³ J. O b ł ą k, Statuty, j.w., s. 56–57.

Kapituła w latach 1796-1797 nie zezwoliła biskupowi Karolowi von Hohenzollernowi na sprzedaż letniej siedziby biskupów warmińskich w Smolajnach. Chciał po kilku latach uzyskane pieniądze wypożyczyć, aby z procentów dokonywać napraw pałaców biskupich i seminarium¹⁶⁴.

Zubożała na skutek pierwszego rozbioru Polski kapituła warmińska poniosła wielkie straty w latach 1806-1815, podczas wojen napoleońskich. Opublikował je w 1919 roku ówczesny wikariusz katedralny, późniejszy dziekan kapituły i wikariusz generalny A. Marquardt¹⁶⁵. Omawia kolejno mobilizację pruską 1805 i okupację francuską w 1807 roku; dług wojenny zaciągnięty przez kapitułę w 1807 roku; szkody wojenne 1807 roku i nadzwyczajne podatki wojenne; dobrowolną daninę państwową w 1810 roku; kwaterunki lat 1808-1815; dostawy dla armii pruskiej i dostawy dla Francuzów w 1812 roku; pobór koni; koszty zorganizowania i utrzymania lazaretów; wyposażenie i utrzymanie landwery. Szkody wojenne kapituły w 1807 roku wyniosły 62.928 talarów i 83 grosze, jak sumarycznie przedstawia następująca tablica:

Szkody wojenne od wkroczenia do odcjścia wojsk francuskich	Kapituła Frombork	Majątek Ułowo	Majątek Dworzysko	Majątek Grądek	Majątek Kilic
I. Gotówka:					
Kontrybucje	2.000.00	0.00	0.00	0.00	0.00
Rekwizycje	844.66	0.00	0.00	0.00	0.00
II. Dostawy dla wojsk					
1. Zboże	4.381.00	5.145.00	1.110.00	940.00	392.00
2. Pasze	3.865.30	2.350.00	1.900.00	1.650.00	0.00
3. Groch i fasola	0.00	215.00	0.00	0.00	30.00
4. Ziemniaki	1.033.30	333.30	106.20	80.00	154.54
5. Piwo	8.400.00	0.00	0.00	0.00	0.00
6. Bydło	5.480.00	1.486.60	847.00	708.00	796.00
7. Inne dostawy	9.890.80	0.00	0.00	0.00	26.00
III. Rekwizycje	274.45	0.00	0.00	0.00	102.06
IV. Zniszczone budynki	872.84	60.00	0.00	0.00	0.00
V. Kwaterunki	6.054.18	670.60	74.30	60.30	0.00
RAZEM	43.276.653	10.510.50	4.067.50	3.458.70	1.615.60

Statuty kapitulne z 26 czerwca 1885 roku przewidywały dla każdego z dziesięciu członków kapituły prebendę w wysokości 2.400 marek rocznie, dla trzech starszych kanoników dodatki po 300 marek, dla dwu po 600 marek za starczy wiek, po 1.200 marek dla prepozyta i dziekana. Wypłata prebendy kanonika opuszczającego kapitułę lub umierającego uzależniona była od wystugi przynajmniej 25 dni w kwartale i 100 dni w ciągu roku. Przepisy te, na skutek inflacji, zostały skreślone podczas dostosowywania statutów do Kodeksu Prawa Kanonicznego 14 kwietnia 1924 roku. Kanonicy mieli prawo opieki w stosunku do posiadłości

¹⁶⁴ A. Eichhorn, j.w., s. 592—594.

¹⁶⁵ A. Marquardt, Opfer und Leistungen des ermländischen Domkapitels in den Jahren 1806 bis 1815, ZGAE 20 (1919), s. 409—515.

złożonej z pola, łąki, pastwiska oraz dworku z ogrodem i zabudowaniami gospodarczymi. Dochód roczny z posiadłości był na stałe oszacowany. Połowę kanonik wpłacał do wspólnej kasy na konserwację zabudowań gospodarczych, drugą połowę zatrzymywał na poczet prebendy. Dopełnienie otrzymywał z pieniędzy wypłacanych ze skarbu państwa, pomniejszonych o 4.000 marek rocznie, przeznaczonych na dystrybucję. Podział dystrybucji nie został wykreślony: $24 \times 30 = 720$ marek za uroczystości, $81 \times 10 = 810$ marek za niedziele, $260 \times 5 = 1.300$ marek za inne dni w ciągu roku, $2 \times 20 = 40$ marek za procesję rezurekcyjną i Bożego Ciała, $16 \times 15 = 240$ marek za procesje w oktawie Bożego Ciała, $70 \times 5 = 350$ marek za procesje niedzielne, świąteczne i litanijne, $52 \times 10 = 520$ marek dla hebdomadariuszy, wreszcie 20 marek dla punktatora, razem 4.000 marek¹⁶⁶.

Po śmierci kanonika wykonawcy testamentu troszczyli się o jego pogrzeb, gdy ich nie było, kapituła wyznaczała dwóch kuratorów pogrzebu. Podział płonów regulowały warmińskie statuty synodalne i specjalne zwyczaje. Rodzina i służba zmarłego mogła jeszcze 60 dni po śmierci przebywać w jego dworku, byleby nie pustosiła domu, budynków gospodarczych, ogrodów. Dworek, zabudowania i ogród wraz z posiadłością rolną podlegały opeji. Nominacja nowego kanonika w miesiącach nieparzystych należała do papieża, w parzystych do biskupa¹⁶⁷.

Archiwum kapitulne posiada wiele materiałów do historii gospodarczej Warmii badanego okresu: rolnictwa (pola, łąki, bydło, folwarki), przemysłu spożywczego (młyny, wiatraki, studnie), leśnictwa (zalesianie ugorów, pozyskiwanie drewna budowlanego i opałowego), pszczelarstwa (pozyskiwanie wosku), miernictwa, czyli geodezji, budownictwa (budynki mieszkalne i gospodarcze)¹⁶⁸.

1. Katedra

Skarb królewiecki 4 sierpnia 1773 roku odmówił pieniędzy na utrzymanie katedry fromborskiej. Obciążenia spadły w jednej trzeciej na kapitułę, a w dwu trzecich na biskupa Ignacego Krasickiego, który i tak był w długach, więc na katedrę zalegał¹⁶⁹. Dnia 4 maja 1782 roku zaległość wynosiła 1.396 guldenów, 7 groszy i 7 fenigów. 5 listopada 1790 roku zaległość obliczono na 4.126 talarów i 2 grosze. Odchodząc z Warmii do Gniezna, zalegał na katedrę 444 talary, 85 groszy i 10 fenigów, na naprawę pałaców we Fromborku, Lidzbarku i Smolajnach 9.500 talarów, za braki w inwentarzu biskupim 7.500 talarów, przy rocznej pensji rządowej wynoszącej 20.000 talarów¹⁷⁰. Na szczęście wszystko spłacił do 7 lipca 1797 roku¹⁷¹.

¹⁶⁶ Statuta, j.w., s. 10–12.

¹⁶⁷ Tamże, s. 15–16.

¹⁶⁸ AAWO, AK I A—Z; Rep. 128; Dok. Kap. 1772—1902; RV (Regestra Varia) Nr 3—5 (1666—1788), 14, 14a, 15 (Regestrum Praedii Rothof 1779—1797, 1804—1901, Grunthoff 1805—1820).

¹⁶⁹ A. Eichhorn, j.w., s. 557.

¹⁷⁰ Tamże, s. 564—565.

¹⁷¹ Tamże, s. 573.

Kanonik Marcin Fotschki (1819-1835) położył duże zasługi przy upiększaniu katedry. Prepozyt Franciszek Dittrich ufundował w 1911 roku ołtarz centralny w katedrze fromborskiej¹⁷².

Kanonik Józef Carolus (1861-1891) ustanowił fundację swego imienia, wspierającą choralistów katedralnych¹⁷³.

Archiwum kapitulne zawiera materiały do szczegółowych prac o katedrze warmińskiej¹⁷⁴.

2. Beneficja

Z rocznej dotacji 14.094 talarów, 29 groszy i 2 fenigów, przyznanej przez prezydenta Domhardta w połowie kwietnia 1773 roku, kapituła dwie trzecie przeznaczyła do równego podziału pomiędzy kanoników, którzy przynajmniej 100 dni w roku byli obecni, ale z obowiązkiem wypłaty strawnego swoim wikariuszom¹⁷⁵. Regulowały tę sprawę przepisy biskupa Ignacego Krasickiego z 18 maja 1774 roku, które z uposażenia wypłacanego przez rząd pruski wydzyślały 32.000 florenów na tak zwany fundusz stały, w którym uczestniczył w pełni kanonik, rezydujący przy katedrze przynajmniej 100 dni w roku, z obecnością na Mszy św. konwentualnej i przynajmniej dwu godzinach kanonicznych w chórze. Rata kwartalna wynosiła 500 florenów. Za każdy dzień nieobecności potrącano 20 florenów i dzielono pomiędzy kanoników rezydujących. Siano z łąk pod Fromborkiem otrzymywali kanonicy, którzy od początku roku kapitulnego do św. Jana rezydowali przy katedrze przynajmniej 8 dni¹⁷⁶.

Po śmierci Fryderyka II w dniu 17 sierpnia 1786 roku kapituła wystąpiła do jego następcy, Fryderyka Wilhelma II z prośbą o zwrot majątków beneficjalnych: Kurowo, Rogity i Narusa, zabranych w 1772 roku; o zwrot dochodów za okres od 12 listopada 1771 roku do 13 września 1772 roku, czyli 10/12 dochodu rocznego w wysokości 30.000 talarów, z których otrzymali tylko 3.000 talarów; o podwyższenie rocznej dotacji, obiecaniej przez Fryderyka Wilhelma II w wysokości połowy dochodów, a wypłacanej w wysokości jednej trzeciej dochodów, czyli 14.094 talarów, 29 groszy i 2 fenigów; o przyrzczone 15 ośmin (achtel) drewna opałowego na kanonika, zmniejszone do 10 ośmin; o przekazanie do kasy dobroczynnej kwoty 8.819 guldenów i 5 groszy, zabezpieczonej na dobrach Kurowo i Rogity. Starania prowadzone przez biskupa prepozyta Karola Fryderyka de Zehmena i dziekana Karola Poeppelmannna spełzły na niczym.

Archiwum kapitulne zawiera materiały szczegółowe do dziejów uposażeń beneficjalnych i rocznicowych, czyli tak zwanych anniwersarzy¹⁷⁷.

¹⁷² M. Borzyszkowski, SBKW.

¹⁷³ Tamże.

¹⁷⁴ AAWO, AK I A—Z; RC (Regestrum Custodiae) 2, 6b, 7—13, 25—26; RF (Regestrum Fabricae) RF 8—9.

¹⁷⁵ A. Eichhorn, j.w., s. 555—556.

¹⁷⁶ J. O b ł ą k, Statuty, s. 56—57.

¹⁷⁷ AAWO, R. Ann. (Regestrum Anniversarium) 19—21, 23, 25—26; RB (Regestrum Beneficiorum) 28.

3. Dystrybucje

Kapituła z przyznanej w połowie kwietnia 1773 roku przez prezydenta skarbu Domhardta rocznej dotacji w wysokości 14.094 talarów, 29 groszy i 2 fenigów jedną trzecią przeznaczyła na dystrybucje, po 3 talary za tydzień hebdomadariuszom¹⁷⁸. Także i tę sprawę regulowały przepisy biskupa Ignacego Krasickiego z 18 maja 1774 roku, przeznaczające 10.282 floreny i 29 groszy na tak zwany fundusz dzienny, z którego korzystała także mensa wikariuszowska, sekretarz kapituły, chórzyści, służba katedralna. Z funduszu tego dokonowano zakupu świec i utrzymywano katedrę¹⁷⁹.

Dystrybucje należały się tylko obecnym w chórze kanonikom rezydującym we Fromborku. Nad obecnością tą czuwali tak zwani punktatorzy, ale także i biskupi warmińscy. Dowodzą tego listy biskupa Józefa Ambrożego Geritza z 27 września i 4 października 1852 roku, dotyczące zawinionej nieobecności późniejszego biskupa warmińskiego kanonika-nowicjusza Andrzeja Thiela, oraz z dnia 25 lipca 1857 roku usprawiedliwiającej nieobecność kanoników Walentego Blockhagena i Franciszka Thiediga, udających się na wizytację generalną dekanatów Olsztyn, Malbork i Nowy Staw. Podobnie biskupa Filipa Krementza, który 27 stycznia 1869 roku prosił o usprawiedliwienie nieobecności w chórze kanonika Rudolfa Borowskiego, udającego się do Królewca, aby wprowadzić w urząd proboszcza Juliusza Dindera, późniejszego arcybiskupa Gniezna i Poznania, a 16 września 1872 roku kanonika dr. Ludwika Augustyna Hoppego, którego delegował na konferencję biskupów do Fuldy. Biskup Maksymilian Kaller prowadził z kapitułą w 1937 roku korespondencję w sprawie uznania za obecnych w chórze kanoników owocnie pracujących w Dziele św. Bonifacego, w Dziele Miłosierdzia i w Dziele Młodzieżowym, aby nie tracili przez to codziennych dystrybucji. Był jednak gotów wynagrodzić im stratę ryczałtem z zasobów diecezjalnych. Kapituła odrzuciła prośbę kanonika Józefa Steinkiego o przyznanie dystrybucji mimo nieobecności w chórze z powodu pełnienia obowiązków diecezjalnych i postanowiła prosić biskupa o ryczałtowe wynagrodzenie dla niego: kwartalne, gdy chodzi o dystrybucje, a roczne, gdy chodzi o anniwersarze. Lecz kanonik J. Steinki nie zgodził się na pokrywanie przez diecezję nieuzasadnionych jego zdaniem potrażeń kapitułnych. Co więcej, 2 lipca 1937 roku przesłał kapitule orzeczenie profesora Eichmanna z Monachium i odpowiedzi na ankietę, którą rozesłał do kapituł niemieckich. Jak się sprawa ostatecznie zakończyła, nie wiadomo¹⁸⁰.

Archiwum kapitułne zawiera materiały szczegółowe do dziejów dystrybucji¹⁸¹.

¹⁷⁸ A. Eichhorn, j.w., s. 555–556.

¹⁷⁹ J. Obłąk, Statuty, s. 56–57.

¹⁸⁰ AAWO, AK I P 6, Acta des Domkapitels von Ermland betreffend Praesenz der Kanoniker, angefangen 27 September 1852, geschlossen 1937.

¹⁸¹ AAWO, R Distr. (Regestrum Distributionum) 8b–12.

4. Seminarium

Podczas wojny napoleońskiej rząd pruski miał poważne kłopoty finansowe. Wymusił więc na władzach kościelnych likwidację sześciu prebend kanonicznych i czterech wikariuszowskich we Fromborku, a fundusze uzyskane stąd przeznaczył na potrzeby seminarium duchownego¹⁸².

Trzech kanoników było najpierw regensami seminarium w Braniewie: Karol Dieters von Dittersdorf od 1834 roku, Józef Carolus 1846-1861, Ludwik Augustyn Hoppe 1861-1869¹⁸³.

Kanonicy warmińscy pełnili obowiązki konserwatora seminarium duchownego, czyli delegata do spraw gospodarczych. Do jego obowiązków należało coroczne sprawdzanie księgowości seminaryjnej. Konserwatora wybierała najpierw ze swego grona kapituła. W 1913 roku na miejsce zmarłego kanonika Hermana Preuschoffa biskup Augustyn Bludau mianował kanonika dr. Antoniego Kranicha. W 1919 roku po rezygnacji kanonika Antoniego Materna, mianował ten sam biskup kanonika Pawła Romahna. W 1922 roku w oparciu o kanon 1359 Kodeksu Prawa Kanonicznego na 6 lat bp Augustyn Bludau powołał dwie komisje seminaryjne, pierwszą dyscyplinarną w składzie: dziekan dr Jan Wichert i kanonik dr Franciszek Schroeter, oraz gospodarczą w składzie: kanonicy Paweł Romahn i Andrzej Hinzmann oraz rektor Zint z Krosna. Kapituła wyraziła na to kanoniczną zgodę. W 1924 roku biskup Augustyn Bludau po rezygnacji kanonika Pawła Romahna, za zgodą kapituły mianował konserwatorem kanonika Kuniberta Krixa. Biskup Maksymilian Kaller w 1932 roku bez zastrzeżeń ze strony kapituły mianował konserwatorem kanonika Juliana Henniga. Gdy w 1934 roku wycofali się z rady dyscyplinarnej kanonik dr Franciszek Schroeter i dziekan dr Jan Wichert, biskup Maksymilian Kaller za zgodą kapituły mianował na ich miejsce kanonika dr. Władysława Świtalskiego i prepozyta Fanciszka Ksawerego Sandera. Po śmierci kanonika Juliana Henniga biskup Maksymilian Kaller w 1937 roku mianował konserwatorem kanonika Józefa Steinkiego, wszyscy kanonicy wyrazili zgodę przez podpis na piśmie okólnym. Podobnie było pod koniec roku z nominacją kanonika dr. Franza Heyduschki po rezygnacji kanonika Andrzeja Hinzmanna. Ostatnia zmiana dokonana została przez biskupa Maksymiliana Kallera w 1940 roku, gdy po rezygnacji kanonika dr. Franza Heyduschki mianował za zgodą kapituły konserwatorem seminarium duchownego kanonika Antoniego Krausego.

W latach 1930-1931 kapituła załatwiała sprawę dzierżawy majątku seminaryjnego Kosyń na 18 lat. Prosił o nią dziedzic dóbr rycerskich Świątkity w powiecie lidzbarskim. W 1933 roku kapituła oddała w depozyt seminarium duchownemu cztery obrazy, na co rewers wystawił regens, ks. Dubowy.

W 1937 roku lektor muzyki kościelnej w seminarium duchownym Stolla wystąpił z prośbą do kapituły o semestralny zasiłek 15-20 marek z kasy katedralnej na zakup nut wielogłosowych dla chóru seminaryjnego, który śpiewał w katedrze fromborskiej podczas nabożeństw pontyfikalnych. Wszyscy członkowie kapituły wyrazili zgodę przez podpis na piśmie okólnym i prepozyt wydał kasie biskupstwa polecenie wypłaty, ale z pieniędzy katedralnych.

¹⁸² A. Szorc, j.w., s. 110.

¹⁸³ M. Borzyszkowski, SBKW.

Na zapytanie kapituły budziszynskiej, która korzystała w katedrze z posługi kleryków mieszkających w seminarium oddalonym o 6 km, kto ponosi koszty udziału kleryków seminarium braniewskiego w nabożeństwach katedralnych we Fromborku, odpowiedział dziekan kapituły dr Alojzy Marquardt 12 czerwca 1939 roku, że seminarium posiada czteroosobowy samochód, którym przewozi alumnów 9 km z Braniewa do Fromborka na własny koszt. Jeżeli jadą wszyscy alumni albo chór, wówczas korzystają z kolei przybrzeżnej. Koszt niskich biletów pokrywa seminarium. Natomiast gdy kapituła zaprasza kleryków na swoje nabożeństwa, wówczas płaci za przyjazd z kasy katedralnej¹⁸⁴.

V. SPRAWY SPOŁECZNE

Biskup Ignacy Krasiecki, ulubieniec królów polskiego i pruskiego, poeta i światowiec, mógł, ale nie chciał bronić wolności Kościoła. Kapituła mającej zmysł kościelny nie pomagała, lecz z reguły radził dostosować się do życzeń rządu pruskiego. Osłabiło to postawę obronną kapituły, duchowieństwa i wiernych, prowadząc do zubożenia¹⁸⁵.

Kanoniam katedralną stanowiła nagrodę za zasługi w życiu kapłańskim, także dla nauki i kultury, stąd gromadziła w swym gronie zarówno naukowców jak i mecenasów.

I. Nauka

Statut 46 biskupa Henryka Sorboma z 1384 roku przyznawał kapitule prawo domagania się od kanoników nowicjuszy trzyletniego studium uniwersyteckiego, *jeśliby kapitule wydało się rzeczą pożyteczną dla chwaty Kościoła*. Statuty biskupa Mikołaja Tuengena z lat 1485–1489 nakładały obowiązek trzyletniego studium na kanoników, którzy nie są magistrami lub bakałarzami Pisma św., albo doktorami lub licencjatami prawa kanonicznego, cywilnego i medycyny. Biskup Maurycy Ferber w 28 statucie także zobowiązywał kanoników do trzyletniego studium uniwersyteckiego w zakresie powyższym, uzupełnionym wszakże przez sztuki wyzwolone. Biskup Jan Dantyszek 29 maja 1540 roku trzyletnie studia uczynił warunkiem dopuszczenia nowo mianowanego kanonika do rezydencji i dochodów kapitułnych¹⁸⁶.

Kanonik dr Krzysztof Żórawski (1767–1808) zestawił *Codex Ecclesiae Poloniae ex constitutionibus Apostolicis praesertim pro Regno Poloniae editis* (Poznań 1882—1883)¹⁸⁷.

Biskup Józef von Hohenzollern, kanonik warmiński w latach 1800–1817, przedłożył osądowi kapituły 8 listopada 1833 roku plan zaradzenia brakowi

¹⁸⁴ AAWO, AK I S 29, Acta des Domkapitels von Ermland betreffend Seminar-Rechnungs-Revisionen und Seminar-Angelegenheiten, angefangen 29 Oktober 1883, geschlossen 1940.

¹⁸⁵ A. Eichhorn, j.w., s. 563.

¹⁸⁶ J. Obłąk, Statuty, s. 51–52.

¹⁸⁷ M. Borzyszkowski, SBKW.

kapłanów, opracowany przez profesora historii Kościoła, ks. dr. Edwarda Bussego, a podpisany również przez profesora Neumanna i nauczyciela religii Ditkiego. Chodziło o przeniesienie na Warmię z zachodnich diecezji 75-100 studentów teologii, obsadzenie gimnazjum braniewskiego i progimnazjum reszelskiego duchownymi nauczycielami, powołanie przy nich konwiktów, wreszcie przeniesienie szkół wyższych do warmińskich miasteczek. Kapituła 13 stycznia 1834 roku uznała projekt za niewykonalny. Biskup zamierzał jednak przynajmniej w Braniewie utworzyć konwikt i chciał, by kapituła ufundowała w nim stypendia z fundacji przeznaczonych na kształcenie młodzieży. Na pismo z 25 sierpnia 1835 roku kapituła już 5 września tegoż roku oddała do dyspozycji stypendia Marquardta i Montana w wysokości 8.330 talarów, zaznaczając, że z procentów od tej kwoty daje stypendia gimnazjalistom. Biskup nie dożył jednak ukoronowania swoich starań¹⁸⁸.

Kanonik Wojciech Kliński (1805-1825) dochody z kanonii warmińskiej oddał na utrzymanie gimnazjum braniewskiego¹⁸⁹.

Ksiądz Jan Lamprecht, zanim otrzymał kanonię (1825-1841) w 1803 roku, uczył filozofii w Gdańsku—Starych Szkotach i w Braniewie, a w 1804 roku został dyrektorem progimnazjum w Reszlu¹⁹⁰.

Kanonik Antoni Frenzel (1831-1875), późniejszy biskup pomocniczy warmiński, od 1821 roku był wykładowcą prawa kościelnego, teologii pasterskiej i egzegezy Pisma św. w Liceum *Hosianum*. Jako biskup popierał szkolnictwo i pracę wychowawczą sióstr katarzynek wśród dziewcząt na Warmii. Ze względów duszpasterskich popierał także naukę języka polskiego w Liceum *Hosianum* oraz gimnazjach warmińskich w Braniewie i Reszlu. Pozostawił po sobie rozprawy o nierozzerwalności małżeństwa katolickiego¹⁹¹.

Kanonik dr Józef Neumann (1837-1867) w 1861 roku ufundował stypendium swego imienia dla ubogich gimnazjalistów w Braniewie i Reszlu¹⁹².

Kanonik dr Karol Diters von Dittersdorf (1843-1851) ze Śląska od roku 1834 był profesorem teologii duszpasterskiej w Liceum *Hosianum*, trzykrotnie piastował godność jego rektora (1836, 1838 i 1842). Miał szerokie zainteresowania: prawo kanoniczne, egzegeza Pisma św., muzyka kościelna. Spadek przekazał konwiktowi w Braniewie¹⁹³.

Kanonik dr Antoni Eichhorn (1851-1869) był od 1838 roku profesorem Liceum *Hosianum*, gdzie wykładał najpierw Pismo św., potem historię Kościoła i prawa kanonicznego. W latach 1851-1854 był rektorem Liceum *Hosianum*. Jako współzałożyciel i pierwszy prezes Warmińskiego Towarzystwa Historycznego rozpoczął wydawanie *Zeitschrift fuer die Geschichte und Altertumskunde Ermlands*. Ustanowił fundację stypendialną swego nazwiska dla kształcenia młodzieży. Pozostawił bogatą spuściznę naukową, a w niej monografię kardynała Hozjusza i Marcina Kromera, biografie biskupów pomocniczych warmińskich i prałatów kapituły

¹⁸⁸ A. Eichhorn, j.w., s. 622—624.

¹⁸⁹ M. Borzyszkowski, SBKW.

¹⁹⁰ Tamże.

¹⁹¹ Tamże.

¹⁹² Tamże.

¹⁹³ Tamże.

katedralnej, rozprawę o wykonaniu przez biskupa Józefa von Hohenzollerna bulli *De salute animarum* w diecezjach państwa pruskiego¹⁹⁴.

Kanonik dr Antoni Thiel (1852-1861) ufundował w testamencie stypendium dla gimnazjalistów z Biskupca, Braniewa i Dobrego Miasta¹⁹⁵.

Ksiądz dr Michał Józef Krueger, jeszcze przed kanonią i prepozyturą (1863-1882-1902), był od 1844 roku wykładowcą w Liceum *Hosianum*. Wiele pisał i publikował w Braniewie, Lipsku i Tybindze. W Braniewie ukazały się dwie rozprawy egzegetyczne: *In sanguinem et aquam promanantem ex aperto lancea latere Jesu Christi ad crucem mortui (Joan. XIX, 34) commentatio exegetica* (1849), oraz *De sacrificiis pro delicto oblatis sive de peccatorum voluntariorum apud Hebraeos expiatione dissertatio* (1851). Przed śmiercią ufundował stypendium swego imienia dla studentów¹⁹⁶.

Kanonik dr Ludwik Augustyn Hoppe (1869-1885) wydał rozprawę porównawczą: *Die Epiklesis der griechischen und orientalischen Liturgien und der Roemische Consekrationsskanon* (Schaffhausen 1864), opracował wielokrotnie wydawany w Braniewie i Lipsku modlitewnik *Christus mein Leben*¹⁹⁷.

Po śmierci kanonika dr. Jana Lingka (1873-1888) ustanowione zostało stypendium jego imienia dla uczących się¹⁹⁸.

Kanonik dr Franciszek Hipler (1888-1898) był od 1863 profesorem Liceum *Hosianum*. Ogłosił szereg prac naukowych z historii Kościoła na Warmii, historię literatury biskupstwa warmińskiego, monografię Jana z Kwidzyna i Doroty z Mątówów. Wydał pisma bł. Doroty z Mątówów, biskupa Jana Dantyszka, kardynała Stanisława Hozjusza, biskupa Marcina Kromera, statuty synodalne warmińskie¹⁹⁹.

Kanonik Juliusz Cezary Pohl (1888-1909), poeta, już jako wikariusz katedralny od roku 1863 przejął redakcję Warmińskiego Kalendarza Domowego (*Ermlaendischer Hauskalender*), zwiększając jego nakład do 35000. W latach 1873-1876 współpracował z Gazetą Warmińską (*Ermlaendische Zeitung*). Wydał trzy zbiory swoich poezji, drukowanych w kalendarzu: *Złoty Jubileusz (Jubelgold 1893)*, *Bursztyny wybrzeża Zalewu (Bernsteinperlen vom Haffenstrand 1895)* oraz *Fiołek i niezapominajka (Veilchen und Vergissmichnicht 1896)*²⁰⁰.

Ksiądz dr August Kolberg, zanim został kanonikiem (1889-1909), ogłaszał prace o św. Wojciechu, najeździe Litwinów po wodzą wielkiego księcia Witenesa na Warmię w 1311 roku, uposażeniu biskupstwa warmińskiego przed i po 1772 roku, oraz artykuły polemiczne ze starokatolikami²⁰¹.

Kanonik i późniejszy biskup pomocniczy Edward Herrmann (1889-1916) popierał używanie języka polskiego w katechezie i duszpasterstwie²⁰².

Kanonik dr Jan Wichert (1901-1925) był od roku 1877 redaktorem *Ermlaendi-*

¹⁹⁴ Tamże.

¹⁹⁵ Tamże.

¹⁹⁶ Tamże.

¹⁹⁷ Tamże.

¹⁹⁸ Tamże.

¹⁹⁹ Tamże.

²⁰⁰ Tamże.

²⁰¹ Tamże.

²⁰² Tamże.

sche Zeitung, w 1887 roku został subregensem seminarium duchownego w Braniewie²⁰³.

Ksiądz dr Juliusz Marquardt, zanim został kanonikiem (1901-1932), wykładał w Liceum *Hosianum* w Braniewie²⁰⁴.

Ksiądz dr Franciszek Dittrich, jeszcze zanim został kanonikiem warmińskim (1903-1915), był od 1866 roku profesorem Liceum *Hosianum* w Braniewie, wykładał historię Kościoła, prawo kanoniczne i historię sztuki chrześcijańskiej. Udzielał się w Warmińskim Towarzystwie Historycznym, opublikował szereg prac zwłaszcza z historii Kościoła. Dzięki niemu powstał gabinet archeologii chrześcijańskiej przy Akademii Braniewskiej²⁰⁵.

Kanonik dr Hugo Weiss (1907-1909) wykładał wprzód w Liceum *Hosianum* w Braniewie i był członkiem Papieskiej Komisji Biblijnej²⁰⁶.

Ksiądz dr Antoni Kranich, zanim został kanonikiem (1909-1922), był profesorem Liceum *Hosianum*. Doktoryzował się w Wuerzburgu na podstawie pracy *Qua via ac ratione Clemens Alexandrinus ethnicos ad religionem christianam adducere studuerit* (1881)²⁰⁷.

Ksiądz Paweł Romahn przed nominacją na kanonika (1916-1936) redagował w Braniewie *Ermlaendische Zeitung* w latach 1884-1887. Już jako kanonik pisał o diasporze diecezji warmińskiej na 75-lecie Towarzystwa Świętego Wojciecha w 1927 roku²⁰⁸.

Ksiądz dr Franciszek Schroeter, nie będąc jeszcze kanonikiem warmińskim (1921-1944) sprawował obowiązki subregensa i profesora teologii w seminarium w Pelplinie. Na Warmię przeniósł się dopiero po zakończeniu pierwszej wojny światowej²⁰⁹.

Ksiądz profesor dr Władysław Bronisław Świtalski, zanim został kanonikiem (1933-1945), dwukrotnie piastował godność rektora Akademii Braniewskiej (1914-1917, 1926/1927). W latach 1922-1923 organizował w Bonn Akademię św. Alberta Wielkiego, czyli Katolicki Instytut Filozoficzny. Był członkiem Goerresgesellschaft i Kantgesellschaft. Należał do zarządu warmińskich wydawnictw prasowych. Pisał rozprawy z zakresu logiki, teorii poznania, metodologii nauk, psychologii, historii filozofii²¹⁰.

Ksiądz dr Brunon Schwark jako kanonik (1944-1964) ogłosił szereg artykułów z życia kościelnego na Warmii w *Ermlandbriefe* oraz *Ermlaendischer Hauskalender*. On i dziekan Alojzy Marquardt napisali sobie nawzajem nekrologi²¹¹.

Biblioteka kapitulna powstała we Fromborku w ciągu wieków istnienia, zasobna w inkunabuły i stare druki, była stale uzupełniana. Jej znaczenie sięgało daleko poza Warmię. W 1904 roku kapituła wypożyczyła na wystawę Gutenbergowską w Moguncji mszał warmiński z 1487 roku. W 1919 roku współpracowała

²⁰³ Tamże.

²⁰⁴ Tamże.

²⁰⁵ Tamże.

²⁰⁶ Tamże.

²⁰⁷ Tamże.

²⁰⁸ Tamże.

²⁰⁹ Tamże.

²¹⁰ Tamże.

²¹¹ Tamże.

z Komisją dla *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* w Berlinie. Od 30 lipca 1932 roku do wybuchu II wojny światowej księgozbiór kapitulny był katalogowany dla *Gesamtkatalog der Preussischen Bibliotheken*. Katalogowała archiwariuszka diecezjalna, panna dr Birch-Hirschfeld, córka lekarza z Królewca, konwertytka na wiarę katolicką. Kapituła ponosiła część kosztów tej pracy. Na przełomie lutego i marca 1939 roku dyrektor biblioteki państwowej akademii w Braniewie Samulski skierował do pomocy pracownicę państwowej i uniwersyteckiej biblioteki w Królewcu²¹².

Archiwum kapitulne posiada materiały do szczegółowych opracowań dziejów konwiktów, progimnazjum reszelskiego i braniewskiego *Lyceum Hosianum*²¹³ oraz poszczególnych stypendiów, na przykład Kurdwanowskiego w latach 1735–1786²¹⁴.

2. Kultura

Kanonik Tomasz Szczepański (1753–1809) odziedziczoną po biskupie Adamie Stanisławie Grabowskim bibliotekę sprzedał Komisji Edukacji Narodowej oraz organizował pocztę na Warmii²¹⁵. Kanonik Andrzej Żórawski (1761–1799) ufundował rokokową ambonę w katedrze we Fromborku, w latach 1781–1795 utrzymywał czterech chorych w miejscowym szpitalu iłożył na budowę nowych pomieszczeń szpitalnych, w testamencie 2000 guldenów przeznaczył dla chorych szpitala w Jezioranach²¹⁶. Kanonik Franciszek Borowski (1779–1817) rozbudował szpital we Fromborku i urządził w nim kaplicę²¹⁷. Kanonik Justus Soczewski (1789–1821) w testamencie poczynił hojne zapisy na ubogich, chorych, szpital św. Ducha, kościół św. Anny i wodociąg we Fromborku²¹⁸. Kanonik Andrzej Herholz (1850–1870) był kuratorem zakładu opiekuńczego św. Józefa w Lidzbarku²¹⁹. Także kanonicy Franciszek Thiedig (1853–1861) i Edward Kuehnappel (1860–1867) byli kuratorami zakładu opiekuńczego św. Józefa w Lidzbarku²²⁰. Kanonik Augustyn Wunder (1862–1895) był prefektem fundacji biskupa Potockiego w Braniewie²²¹. Kanonik Michał Józef Krueger (1863–1902) był opiekunem szpitala Świętego Ducha²²². Kanonik Rudolf Borowski (1867–1890) opiekował się leprozorium we Fromborku i ustanowił fundację swego imienia dla ubogich panien i wdów²²³.

²¹² AAWO, Acta des Domkapitels von Ermland betreffend die domkapitularische Bibliothek 26.XI.1853 — 30.03.1939.

²¹³ AAWO, AK I A-Z.

²¹⁴ AAWO, St. 2.

²¹⁵ M. Borzyszkowski, A. Kopiczko, SBKW.

²¹⁶ Tamże.

²¹⁷ Tamże.

²¹⁸ M. Borzyszkowski, Tamże.

²¹⁹ Tamże.

²²⁰ Tamże.

²²¹ Tamże.

²²² Tamże.

²²³ Tamże.

Kanonik Juliusz Cezary Pohl (1888-1909) był prefektem leprozorium fromborskiego, domu konwertytów w Braniewie i szpitala Św. Ducha²²⁴. Kanonik Franciszek Ritzke (1889-1904) był prefektem leprozorium fromborskiego²²⁵. Również kanonik Augustyn Karau (1897-1907) był opiekunem leprozorium we Fromborku²²⁶. Kanonik Juliusz Marquardt (1901-1932) kierował od 1903 roku braniewską fundacją biskupa Potockiego dla konwertytów²²⁷. Kanonik Franciszek Dittrich (1903-1915) popierał w sztuce styl neogotycki²²⁸. Kanonik Karol Stalinski (1908-1911) był prefektem fundacji biskupa Potockiego²²⁹. Kanonik Andrzej Hinzmann (1922-1945) w latach 1900-1904 kierował jako proboszcz i dziekan budową zakładu dla niepełnosprawnych na Górze św. Andrzeja w Orniecie, a po 1922 roku budową dziecięcej kliniki ortopedycznej we Fromborku²³⁰. Kanonik Józef Steinki (1936-1944) od 1924 do 1936 roku był dyrektorem *Caritas* diecezjalnej. Zorganizował opiekunki parafialne, przyczynił się do otwarcia seminarium dla przedszkoleńek w Olsztynie, ośrodków wypoczynkowych dla dzieci w Koronowie i Tolkmicku, domu wypoczynkowego dla matek w Gietrzwałdzie. Na Warmii wypoczywały dzięki niemu dzieci z Zagłębia Ruhry. Organizował biura pośrednictwa pracy dla bezrobotnych. Kierował budową sierocińca św. Józefa w Lidzbarku, rozbudową szpitali i domów dla rencistów. Prowadził budowę dziecięcej kliniki ortopedycznej we Fromborku (obecnie szpital psychiatryczny). Był prezesem Towarzystwa św. Bonifacego na Warmii. Prowadził pracę charytatywną także po zawieszeniu przez hitlerowców działalności stowarzyszeń religijnych, w ramach specjalnie powołanej biskupiej agendy do spraw dobroczynności²³¹.

Archiwum kapitulne posiada materiały do szczegółowych dziejów szpitalnictwa i pomocy społecznej na Warmii (fundacje, stypendia, zapomogi dla sierot, panien, wdów, pogorzalców, ubezpieczenie od ognia i na życie)²³². Na przykład korespondencję dotyczącą olsztyńskiego szpitala, leprozorium, więzienia, beneficjum Ducha Świętego i fundacji²³³, fundacji dla warmińskich pogorzalców²³⁴.

Są także materiały do dziejów sztuki, muzyki, obrzędów (*Rytuał*), bibliotek, zgonów i spadków, poczty, policji, sądownictwa cywilnego (sąd wójta krajowego w Lidzbarku)²³⁵.

²²⁴ Tamże.

²²⁵ Tamże.

²²⁶ Tamże.

²²⁷ Tamże.

²²⁸ Tamże.

²²⁹ Tamże.

²³⁰ Tamże; G. Reifferscheid, j.w., s. 245.

²³¹ M. Borzyszkowski, SBKW.

²³² AAWO, AK I A-Z.

²³³ AAWO, AK I A 1-5.

²³⁴ AAWO, AK I A 29.

²³⁵ AAWO, AK I A-Z.

3. Polityka

§ 1. Kapituła wobec Królestwa Pruskiego

Karol Fryderyk hrabia von Zehmen z Eichstaedt w Bawarii w 1743 roku został koadiutorem kanonika Melchiora hrabiego von Stockenhausena. Po jego śmierci w 1747 roku został kanonikiem, w 1765 roku prepozytem i biskupem pomocniczym. Był ruchliwy, polując przemierzał warmińskie lasy i pola. W sprawozdaniu dla kapituły z 1772 roku nisko ocenił kapitułną gospodarkę leśną, cechującą się marnotrawstwem drewna, którego butwiało na 100.000 guldenów. Miał zamiar poprowadzenia wzorowej gospodarki rolnej, ale prędko wycofał się z tego przedsięwzięcia. Prusy, przygotowując się do zaboru Warmii, starały się zdobyć od niego dane o gospodarce i finansach. Na żądanie prezydenta von Domhardta z Królewca K. Zehmen przekazał potajemnie, przez radcę Zygfryda na Karbowie, wykaz łańw kapitułnych z 10 lutego 1718 roku, niepełny i przedawniony, a przez to rządowi mało przydatny. Dokładniejszych danych nie umiał zdobyć, gdyż były strzeżone w archiwum kapitułnym przez zaprzysiężonego sekretarza. Przesłał tylko to, co posiadał burgrabia Fromborka Korzeniewski. Nie pytany dołączył dane dotyczące szlachty warmińskiej, urzędników, burgrabiów, burmistrzów i rajców, oceniając ich zamożność, zdolności, wykształcenie (prawo, znajomość języka niemieckiego i łaciny), zasługi w wojsku pruskim. Gdy z końcem marca 1772 roku von Domhardt złożył osobiście wizytę Karolowi von Zehmenowi, kapituła zaniepokoiła się, ale Karol von Zehmen oświadczył, że Warmii ze strony Prus nie grozi nic złego, najwyżej przemarsz kilku oddziałów wojska. Z chwilą zaboru Warmii przez Prusy Karol von Zehmen stał się rządowi pruskiemu niepotrzebny²³⁶.

Rząd kwidzyński już 26 października 1773 roku spytał o pobyt kanoników Ignacego Accoramboniego i Kajetana Ghigiottiego. Pierwszy od 1747 roku był w Saksonii, drugi od 1768 roku na dworze króla polskiego. Żaden nie pobierał dochodów. Kanonik Kajetan Ghigiotti otrzymał od króla pruskiego dyspensę od prawa rezydencji i zaczął pobierać dochody od 1773 roku.

Spodobało się to kanonikowi Władysławowi Wincentemu Gozimirskiemu, który również wyjednał u króla dyspensę od rezydencji i zażądał dochodów. Przykład zaczął działać na duszpasterzy. Proboszcz Antoni Freundt z Osetnika bez wiedzy i zgody biskupa prosił rząd kwidzyński o zgodę, aby wikariusz Ludwik Feide był jego koadiutorem z prawem następstwa. Kapituła mająca prawo wyboru i prezenty proboszcza w Osetniku stanowczo sprzeciwiła się podważaniu karności kościelnej i rząd zaprzestał mieszania się w te sprawy. Jednak biskup Ignacy Krasiecki z reguły radził kapitule dostosowywać się do życzeń rządu pruskiego, co w końcu spowodowało zaprzestanie walki o prawa Kościoła na Warmii²³⁷.

Król pruski Fryderyk Wilhelm II zarządził w okresie trzech lat od dnia 1 lipca 1791 roku zebranie i rewizję praw i statutów prowincjalnych. Kapituła postanowiła

²³⁶ E. Brachvogel, Domherr Karl von Zehmen und Ermlands politische Umwandlung 1772. *Unsere Ermlaendische Heimat*. Monatsbeilage der *Ermlaendischen Zeitung*, Braniewo 1934, s. 41-43, 45-47.

²³⁷ A. Eichhorn, j.w., s. 561-563.

przedłożyć do zatwierdzenia swoje statuty, prawa i przywileje. Ponaglana kilkakrotnie z Królewca, sporządziła i przekazała w dniu 5 marca 1793 roku zebrane materiały, podzielone na 17 rozdziałów: I. powstanie biskupstwa, kapituły i ich praw, II. prawa, formalności i zwyczaje kapituły, gdy biskup umarł, III. prawa, formalności i zwyczaje kapituły podczas wakansu książęco-biskupiej stolicy, IV. prawa, formalności i zwyczaje kapituły przy wyborze biskupa, V. przy wyborze książęco-biskupiego koadiutora, VI. o biskupie pomocniczym, VII. o ponownym obsadzeniu pierwszej prałatury, prepozyta katedry, VIII. o ponownej obsadzie pozostałych prałatur: dziekana, kustosza i kantora, IX. przy ponownym obsadzaniu kanonikatów, X. o nowicjacie nowych kanoników, XI. o opcji dworców, działek i ołtarzy, XII. o wikariatach przy kapitule katedralnej, XIII. o prawie patronatu, XIV. o rezydencji, uposażeniu i dystrybucjach kanoników, XV. o posiedzeniach kapituły, XVI. prawa i zwyczaje w razie śmierci kanoników i wikariuszy, XVII. o sporze poprzednika z następcą.

Minister Karol Wilhelm hrabia Finck von Finckenstein 19 maja 1795 roku przesłał kapitule w imieniu króla pruskiego Fryderyka Wilhelma II wyciąg z projektu Prawa Prowincjalnego, zawierający prawa katolickiego duchowieństwa warmińskiego, prosząc o dostanie ewentualnych uzupełnień w ciągu trzech tygodni. Kapituła 28 maja 1795 roku odpowiedziała prośbą o przedłużeniu terminu. Minister Finckenstein 7 lipca 1795 roku dodał jeszcze trzy tygodnie na sporządzenie pełnego sprawozdania. Kapituła przesłała swoje uwagi do Królewca 11 lipca 1795 roku. Hrabia Finckenstein 15 września zażądał dostarczenia w ciągu dwu tygodni powołanych przez kapitułę dokumentów: Sesji XXV Soboru Trydenckiego, rozdziału VI *de reformatione*, dekretu papieża Pawła III *Capitula Cathedralium*, wreszcie *Statuta* oraz *Acta Capituli*. Żądane dokumenty zostały przez kapitułę wysłane do Królewca 23 października 1795 roku. Podpisali się na piśmie przewodnim kanonicy: Lutomski, Wolff, Grabowski, Treptau, Cichowski, Kalnassy i Hatten.

Biskup Karol Hohenzollern 11 grudnia 1795 roku przesłał kapitule z Gdańska materiały otrzymane od rządu Prus Wschodnich, z prośbą o uwagi i z zapewnieniem, że będzie starał się bronić praw duchowieństwa. 22 stycznia 1802 roku biskup zażądał, w oparciu o pismo hrabiego Finckensteina z 5 stycznia 1802, przekazania statutów kapituły katedralnej, kapituły kolegiackiej dobromiejskiej, klasztorów i kościołów diecezji warmińskiej, rządowi wschodniopruskiemu do zatwierdzenia. Jednocześnie doręczył reskrypt króla pruskiego z 19 grudnia 1801 roku, podpisany przez ministra Goldbecka, wraz ze 111 monitem ministra von Masłowa oraz kopią skreślonego obecnie dodatku nr 174 i skreślonych podczas poprzedniej rewizji praw nr 222-228. Dotyczyły one spraw szczegółowych, które według Masłowa powinny być regulowane statutami, a nie Prowincjalnym Prawem, a mianowicie: praw spadkowych duchowieństwa katolickiego na Warmii (178), przywilejów kapituły warmińskiej (222), wyboru biskupa warmińskiego (223), obsady kanonii we Fromborku i Dobrym Mieście (224), koadiutorów kanoników warmińskich (225), „nowicjatu” fromborskiego (226), rezydencji we Fromborku i Dobrym Mieście (227), wikariatów we Fromborku i Dobrym Mieście (228)²³⁸.

²³⁸ AAWO, AK I S 51, Acta des Domkapitels von Ermland zu Frauenburg die Rechte, Statuten und Gebräuche des Domkapitels von Ermland betreffend 1791-1793; AK I S 52, j.w. 1792-1877, s.1-49.

Kapituła za swą wierność została odznaczona przez króla pruskiego w dniu 15 maja 1795 roku Gwiazdą Orderu Orła Czarnego z napisem: *Pietas Deo, Fides Regi*²³⁹. Kapituła odpowiedziała adresem dziękczynnym, zapewniając o swej niezłomnej wierności i modlitwie oraz stałych wysiłkach, by nie wypaść z łaski. W zakończeniu prałaci i kanonicy *umierali* jako wierni i najposlušniejsi poddani Jego Królewskiej Wysokości²⁴⁰. Taksą za order biskup Karol von Hohenzollern obciążył wszystkich kanoników. W dniu 17 czerwca 1797 roku wydał zarządzenie, że każdy kanonik swemu poprzednikowi lub jego spadkobiercom będzie płacił z tego tytułu 55 talarów, a sam lub jego spadkobiercy odbiorą tę kwotę od następcy²⁴¹.

Kanonik Władysław Wincenty Gozimirski w 1795 roku był komisarzem króla pruskiego przy wyborze biskupa Ignacego Krasickiego na arcybiskupa gnieźnieńskiego. Tenże kanonik 5 czerwca 1798 roku składał w Królewcu hołd królowi pruskiemu Fryderykowi Wilhelmowi III²⁴².

Po przeniesieniu biskupa Ignacego Krasickiego na arcybiskupstwo gnieźnieńskie w 1795 roku Fryderyk Wilhelm II przedstawił kapitule jedyne kandydata do wyboru na biskupa warmińskiego, Karola von Hohenzollerna. Po śmierci biskupa Karola Hohenzollerna w 1808 roku Fryderyk Wilhelm III przedstawił kapitule również jednego tylko kandydata, Józefa von Hohenzollerna. W obu przypadkach kapituła w obecności komisarza państwowego jednogłośnie dokonała wyboru, a papież obu zamianował. Chociaż w 1821 roku bulla *De salute animarum* potwierdziła prawo kapituł do wyboru biskupów, to jednak breve *Quod de fidelium* zakazało wybierania kandydatów niemyłych królowi²⁴³.

Edykt króla pruskiego z 30 października 1810 roku postanowił kasatę zakonów i kapituł. O ratunek zwróciła się kapituła do biskupa elekta i administratora biskupstwa Józefa von Hohenzollerna, który uznał za celowe wysłanie delegacji kapitulnej do Berlina, lecz najpierw kierował ją do rady stanu Schmeddinga po wskazówki do działania. Kapituła z pominięciem rady Schmeddinga wysłała w początku stycznia 1811 roku prepozyta Ignacego de Matthy do ministerstwa stanu i na dwór królewski w Berlinie. Wysłannik złożył wiernopoddańcze pismo z prośbą do króla o zachowanie kapituły, a na żądanie kanclerza von Hardenberga w dniu 1 lutego 1811 roku dołączył dokładne sprawozdanie o kapitule warmińskiej i kolegium wikariuszy we Fromborku, o domu księży emerytów w Krośnie koło Ornety, o konwentach sióstr katarzynek w Braniewie, Lidzbarku, Ornecie i Reszlu, o klasztorach bernardynów w Stoczku, Barczewie i Kadynach. W odpowiedzi departament kultu i oświaty w ministerstwie spraw wewnętrznych polecił mu przyśpieszyć powrót do domu. Kapituła ostąpiła się, pomniejszona rozkazem gabinetowym z 17 czerwca 1811 roku o dalsze cztery kanonie, których dochody przyznane zostały gimnazjum braniewskiemu²⁴⁴.

Postawa kapituły podczas walki kulturalnej była bez zarzutu. Wprawdzie przed definicją nieomyślności papieża w sprawach wiary i moralności, ogłoszoną 18 lipca

²³⁹ A. Eichhorn, j.w., s. 578.

²⁴⁰ E. Brachvogel, Die Chorkleidung, j.w., s. 122-124.

²⁴¹ J. Obłak, Statuty, s. 57.

²⁴² M. Borzyszkowski, SBKW.

²⁴³ H.J. Karp, Die Eingliederung, j.w. s.132.

²⁴⁴ A. Eichhorn, j.w., s. 605-610.

1870 roku na Soborze Watykańskim I, kanonik Andrzej Thiel był przeciwnego zdania, zresztą razem z biskupem Filipem Kremenzem, jednak z chwilą określenia poddał się nauczaniu Kościoła. Został potem biskupem warmińskim (1885-1908), a biskup Kremenz arcybiskupem metropolitą kolońskim i kardynałem. Podobnie też ksiądz Franciszek Hipler porzucił swoje zdanie i przyjął dogmat. W dalszym rozwoju wypadków dzielnie przeciwstawiał się ustawom z 11 maja 1873 roku i nie pozwalał na państwowy nadzór seminarium duchownego, którego był regensem. Nie ugiął się nawet wtedy, gdy władze pruskie zamknęły seminarium warmińskie w Braniewie (1876-1886) i alumni musieli studiować w Eichstaedt w Bawarii²⁴⁵. W dwa lata później został kanonikiem warmińskim.

Ksiądz Antoni Eichhorn, późniejszy dziekan, wybrany został w 1848 roku posłem okręgu braniewskiego do parlamentu w Berlinie. Podobnie ksiądz Franciszek Dittrich, późniejszy prepozyt, w 1893 roku został wybrany z okręgu wyborczego Braniewo-Lidzbark posłem do berlińskiego parlamentu i reprezentował w nim partię *Centrum*²⁴⁶. Biskup Andrzej Thiel 19 maja 1904 roku, mocą uprawnienia Stolicy Apostolskiej, udzielił prepozytowi dr. Franciszkowi Dittrichowi, którego prace parlamentarne dłużej niż zwykle zatrzymywały poza Fromborkiem, dyspensy od trzymiesięcznej obecności w ciągu roku, aby mógł dokonać opcji dworku i folwarku²⁴⁷.

Prepozyt Ksawery Sander pochodził z rodziny wojskowej. W wieku 17 lat wstąpił do Towarzystwa Jezusowego i po święceniach kapłańskich był duszpasterzem niemieckim w Londynie, Paryżu i Lieges. Po wystąpieniu z zakonu był kapelanem wojskowym w Strassburgu i Karlsruhe. Brał udział w wyprawie mającej na celu stłumienia powstania Bokserów w Chinach w 1900 roku. Rząd pruski narzucił go na kanonika poznańskiej kapituły katedralnej, przez co znalazł się w bardzo trudnym położeniu. Bystro obserwowano go, czy odważy się wywiesić flagę na urodziny cesarza, a jednak odważył się. Podczas pierwszej wojny światowej był nieustraszoną proboszczem dywizyjnym. Na froncie zachodnim we Flandrii szedł do ataku na czele żołnierzy z krzyżem w ręku. Kule się go nie miały. Tym razem w roku 1916 rząd pruski narzucił go na prepozyta warmińskiej kapituły katedralnej. Tu został przyjęty przychylnie zarówno przez kolegium kanoników, jak i duchowieństwo diecezjalne, podtrzymując nadal swoje wojskowe znajomości, między innymi ze zdymisjonowanym ministrem wojny Rzeszy von Blombergiem²⁴⁸.

§ 2. Kapituła wobec Republiki Weimarskiej

Prepozyt Sander miał widoki na stanowisko radcy duchownego w poselstwie pruskim w Rzymie i przebywał tam w 1921 roku przez kilka miesięcy. Nadawał się

²⁴⁵ J. Obłąk, Kościół na Warmii w okresie "Kulturkampf". *Ateneum Kapłańskie* 49 (1957), s. 204, 211.

²⁴⁶ M. Borzyszkowski, SBKW.

²⁴⁷ AAWO, AK I P 6, j.w.

²⁴⁸ B. Schwark, Den toten Domherren, j.w., s. 116-117; B. Schwark, Ihr Name lebt. Ermlaendische Priester in Leben, Leiden und Tod, Osnabrück 1958, s. 231.

do salonów dyplomatycznych. Gdy nadzieje zawiodły, pociechą stała się nominacja na protonotariusza apostolskiego²⁴⁹. W dniu 12 maja 1921 roku zapisana została w Watykanie rozmowa z prepozytem Sanderem, na temat kościelnych skutków traktatu wersalskiego. Diecezja warmińska utraciła wtedy dekanat nowostawski, gdyż wbrew życzeniom Senatu Gdańsk nie został w całości włączony do diecezji warmińskiej, lecz stał się diecezją bezpośrednio podporządkowaną Stolicy Apostolskiej²⁵⁰.

Nadprezydent Prus Wschodnich Ernest Siehr 31 października 1927 roku, powołując się na kapitułę, bronił egzempcji biskupstwa warmińskiego w piśmie do dyrektora Trendelenburga, odpowiedzialnego w ministerstwie kultu za rokowania konkordatowe²⁵¹.

Kanonik Andrzej Hinzmann, budowniczy zakładu dla niedorozwiniętych i epileptyków na Górze św. Andrzeja w Ornece i dyrektor *Caritas* diecezjalnej, był przez wiele lat posłem *Centrum* do sejmu pruskiego²⁵².

10 lutego 1925 roku kanonik Paweł Kuessner wszedł w skład sześciuosobowej podkomisji konkordatowej do spraw uposażenia kapituł. Członkami jej byli kanonicy: dr Cuno z Wrocławia, dr Kaas z Trewiru, prepozyt dr Linneborn z Paderborn, prepozyt dr Middendorf z Kolonii i kanonik Wildermann z Monasteru²⁵³.

W piątek 14 czerwca 1929 roku został w Berlinie podpisany konkordat między Stolicą Apostolską, reprezentowaną przez nuncjusza apostolskiego arcybiskupa Eugeniusza Pacelli, oraz premierem Prus Ottonem Braunem. Zgodnie z nim kapituła katedralna we Fromborku miała składać się z prepozyta, dziekana, 6 kanoników rezydencjalnych, 4 kanoników honorowych i 4 wikariuszy (art. 2, ust. 7). Kanonicy rzeczywisci i honorowi mieli prawo wyboru biskupa (art. 6, ust. 1-2). Prepozyta mianowała Stolica Apostolska na prośbę kapituły, dziekana na prośbę biskupa (art. 8, ust. 1). Kanoników rzeczywistych i honorowych mianował biskup, na zmianę: jednego po wysłuchaniu, drugiego za zgodą kapituły. Kanonie rzeczywiste miały swoją kolejność, honorowe swoją (art. 8, ust. 2). Wikariaty obsadzał biskup po wysłuchaniu kapituły (art. 8 ust. 3). Kanonikiem mógł zostać obywatel niemiecki, posiadający maturę i przynajmniej trzy lata studiów filozoficzno-teologicznych na niemieckiej wyższej szkole państwowej (art. 9, ust. 1, li. a, b, c). Na dwa tygodnie przed nominacją trzeba było powiadomić władze państwowe, podając dane osobiste duchownego (art. 9 ust. 3)²⁵⁴.

Jesienią 1932 roku papież Pius XI mianował kanonikiem warmińskim księdza Władysława Świtalskiego, profesora filozofii na państwowej akademii w Braniewie, nie powiadamiając o tym państwa pruskiego. Prusy wystosowały protest, który zapoczątkował dłuższą wymianę not między wikariuszem generalnym Alojzym Marquardtem i pruskim ministerstwem kultu, oraz między kardynałem sekretarzem

²⁴⁹ B. Schwark, *Den toten Domherren*, j.w., s. 117.

²⁵⁰ G. Reifferscheid, j.w., s. 8-9.

²⁵¹ Tamże, s. 9.

²⁵² B. Schwark, *Ihr Name lebt*, j.w., s. 227.

²⁵³ AAWO, AK I K. 32, Acta des Domkapitels von Ermland, betreffend Konkordatsverhandlungen (1923-1932).

²⁵⁴ Der Staatsvertrag mit dem Hl. Stuhl, *Germania*. Abendausgabe, Berlin, 14.06.1929, s. 1-2.

stanu Eugeniuszem Pacellim, późniejszym papieżem Piusem XII, a pruskim premierem Ottonem Braunem, z włączeniem poselstwa niemieckiego przy Watykanie²⁵⁵.

§ 3. Kapituła wobec III Rzeszy

Konkordat z Rzeszą Niemiecką zawarty 20 lipca 1933 roku, a ratyfikowany 10 września 1933 roku zachował w mocy konkordaty zawarte w 1924 roku z Bawarią, w 1929 roku z Prusami i w 1932 roku z Badenią, potwierdzając tym samym stan prawny kapituły warmińskiej ustalony cztery lata wcześniej²⁵⁶.

Kanonik W. Świtalski wykladał do jesieni 1933 roku na Akademii Braniewskiej, zachowując rezerwę wobec narodowosocjalistycznej Rzeszy²⁵⁷. W *Ernlaendisches Kirchenblatt* z 7 maja 1933 roku opublikował pierwszy z serii artykułów o Akcji Katolickiej, pod tytułem: *O co dzisiaj chodzi*. Stwierdził w nim, że tzw. program odnowy państwa zawiera antyliberalizm, nacjonalizm i socjalizm²⁵⁸.

Prepozyt Franciszek Sander dał się zwieść w 1933 roku władzom hitlerowskim. Po napaści hitlerowców na plebanię w Butrynach prepozyt F. Sander z polecenia biskupa M. Kallera polecił ks. Wacławowi Osińskiemu rezygnację z urzędu proboszcza²⁵⁹. Uważa się, że deklaracja lojalności złożona przez biskupa Maksymiliana Kallera na ręce nadprezydenta Prus Wschodnich Ericha Kocho, była inspirowana przez prepozyta F. Sander. Poznawszy prawdziwe oblicze hitleryzmu, miał odwagę powiedzieć na poświęceniu przebudowanego gimnazjum w Braniewie: *Biada III Rzeszy, jeśli targnie się na Boga, na Krzyż i na prawa Kościoła*. Gdy wikariusz fromborski ks. Hubert Gross został skazany za homilię na siedem miesięcy aresztu, prepozyt F. Sander osobiście biskupim samochodem pojechał z radą parafialną do wyzienia, aby zabrać go do domu po odbyciu kary. Prepozyt F. Sander był przesłuchiwany za kazanie wygłoszone w Elblągu. Sam dyktował zeznania i gestapo zrezygnowało z oskarżenia²⁶⁰.

Od września 1934 roku biskupstwo warmińskie znajdowało się pod wzmożonym nadzorem gestapo. Stwierdzono nowe metody przekazywania korespondencji, a mianowicie przez kanoników i to nie samych, lecz w towarzystwie drugiej osoby.

²⁵⁵ G. Reifferscheid, j.w., s. 27.

²⁵⁶ Inter Sanctam Sedem et Germanicam Remplicam Sollemnis Conventio, AAS 25 (1933), s. 389-414. Art 2, tamże, s. 390-391: „Die mit Bayern (1924), Preussen (1929) und Baden (1932) abgeschlossene Konkordate bleiben bestehen und die in ihnen anerkannten Rechte und Freiheiten der katholischen Kirche innerhalb der betreffenden Staatsgebiete unverändert gewahrt. Fuer die uebrigen Laender greifen die in dem vorliegenden Konkordat getroffene Vereinbarungen in ihrer Gesamtheit Platz. Letztere sind auch fuer die oben genannte drei Laender verpflichtend, soweit sie Gegenstaende betreffen, die in den Laenderkonkordaten nicht geregelt wurden oder soweit sie die frucher getroffene Regelung ergaenzen. In Zukunft wird der Abschluss von Laenderkonkordaten nur im Einvernehmen mit der Reichsregierung erfolgen”.

²⁵⁷ G. Reifferscheid, j.w., s. 50.

²⁵⁸ Tamże, s. 124-125.

²⁵⁹ Tamże, s. 236.

²⁶⁰ B. Schwark, Den toten Domherren, j.w., s. 118-119; B. Schwark: Ihr Name lebt, j.w., s. 231.

Biuro Goeringa przesłało gauleiterowi Erichowi Kochowi polecenie zbadania powiązań między duchowieństwem katolickim a urzędami państwowymi²⁶¹.

Kanonik Franciszek Heyduschka krótko przed mianowaniem na kanonika, jeszcze jako dziekan w Jezioranach, wygłosił z amfony sprzeciw wobec zakazu czytania wielkopostnego listu pasterskiego i zamknięcia drukarni nakładowej w Braniewie. Dodał, że w Lidzbarku i Braniewie zakazane jest rozbudzanie katolickiej młodzieży, co utrudnia życie wiarą. Zachęcał do modlitwy, aby wiara nie została wyrwana z młodocianych serc²⁶².

Kanonik Brunon Schwark, jako dziekan w Ornećcie, odczytał wraz z dwoma wikariuszami wielkopostny list 1937 roku, mimo zakazu władz i z 1000 rozdał około 770 ulotek; policji udało się odebrać mu 230 egzemplarzy. Donosił o tym landrat braniewski szefowi policji w Królewcę 31 stycznia 1937 roku²⁶³.

Kanonik Alfons Buchholz za chrześcijańską postawę był prześladowany przez hitlerowców. Gestapo uważało go już w 1934 roku za wzór wychowawcy katolickiej młodzieży, groźnego przeciwnika, przeciw któremu trzeba wdrożyć postępowanie karne. Pierwszym krokiem było nasłanie do spowiedzi szpiega, którego donosy stały się podstawą dalszego działania. W 1935 roku tajna policja państwowa oskarżyła kanonika Alfonsa Buchholza, że skłaniał kierownika szkoły do złożenia urzędu lokalnego przywódcy partii hitlerowskiej i zmusiła go do czasowego opuszczenia Lidzbarka, gdzie był proboszczem i dziekanem. Gdy 27 maja 1937 roku bojówki hitlerowskie napadły w Lidzbarku na procesję Bożego Ciała, wytoczono mu proces i skazano na dwa lata więzienia, które odbył w Szumie do 3 kwietnia 1939 roku. Zwolniony został przedterminowo, gdyż pod naciskiem zrzekł się kanonii. Musiał jednak opuścić diecezję i przebywał we Wrocławiu²⁶⁴.

Minister propagandy w rządzie III Rzeszy dr Józef Goebbels, lekarz z zawodu, już w 1934 roku postanowił wyznaniowe instytucje dobroczynne, katolickie i ewangelickie włączyć najpierw w *działo pomocy zimowej*, a potem zastąpić *narodowosocjalistyczną opieką społeczną*. Gdy w 1937 roku gestapo wydało zakaz działalności stowarzyszeń religijnych w III Rzeszy, kanonik Józef Steinki, w latach 1924–1936 bardzo czynny prezes *Caritas* diecezjalnej, został mianowany przez biskupa Maksymiliana Kallera kierownikiem *Bischoefliche Arbeitsstelle*, której zadaniem była kontynuacja pracy charytatywnej, poza formą związkową. Na początku stycznia 1941 roku w wyniku denuncjacji został przez hitlerowców aresztowany i skazany na trzy i pół roku więzienia za rozpowszechnianie wiadomości, iż kanonicy kapituły chełmińskiej zostali rozstrzelani przez Niemców. Na srebrny jubileusz kapłaństwa otrzymał przepustkę z więzienia na pół dnia 9 lipca 1941 roku. Za zrzeczenie się kanonii warmińskiej o pół roku wcześniej zwolniony z więzienia, objął kapelanię Szpitala Mariackiego w Olsztynie²⁶⁵.

²⁶¹ G. Reifferscheid, j.w., s. 104.

²⁶² Tamże, s. 140.

²⁶³ Tamże, s. 294.

²⁶⁴ M. Borzyszkowski, SBKW; L. Kamiński, *Wie die Domherren heimkehrten. Unser Ermlandbuch 1974*, Osnabrück 1974, s. 154; G. Reifferscheid, j.w., s. 106–108, 146, 149–150, 167–172.

²⁶⁵ B. Schwark, *Den toten Domherren*, j.w., s. 126–127; B. Schwark, *Ihr Name lebt*, j.w., s. 72–73; L. Kamiński, j.w., s. 151; G. Reifferscheid, j.w., s. 243–244.

Odpowiedzią na zakaz działalności stowarzyszeń religijnych były rekolekcje, dni skupienia, spotkania, misje, pielgrzymki organizowane przez księży diecezjalnych i zakonnych. Gestapo w szczególny sposób dręczyło jezuitów w Królewcu, a jeszcze bardziej w Świętej Lipce, gdzie podczas jednej z pielgrzymek 3000 pątników przystąpiło do spowiedzi, a 65000 do Komunii św. rozdawanej w krucygankach przez 46 księży. Gestapo stosowało rewizje, areszt tymczasowy. Rząd dzielnicowy starał się odebrać jezuitom plac przed kościołem, lecz pani dr Annelise Birch-Hirschfeld wykazała, że stanowi on własność warmińskiej kapituły katedralnej²⁶⁶.

Kanonik Antoni Krause, pochodzący z licznej gospodarskiej rodziny, przewodniczący komisji rewizyjnej spółdzielni i kas rolniczych, prezes warmińskiego Związku Chłopskiego w latach 1926-1933, gdy w roku 1939 został kanonikiem warmińskim, zdecydowanie przeciwstawiał się sprzedaży roli kapitulnej, do której parli hitlerowcy²⁶⁷.

Dziekani dr Alojzy Marquardt był kręgosłupem kapituły wobec hitleryzmu, z którym jako wikariusz generalny miał najwięcej do czynienia. Twierdził, że jest to ruch zatruty od korzeni, nie tylko niechrześcijański, lecz wprost antychrześcijański. Widział to już wtedy, gdy jeszcze biskup Maksymilian Kaller wahał się, czy współpracować z narodowym socjalizmem, aby go naprostować i uchrześcijaniać²⁶⁸. W cyklu artykułów o Akcji Katolickiej, drukowanych w warmińskim czasopiśmie kościelnym, ks. A. Marquardt 2 lipca 1933 roku wyłożył istotne cechy państwa, w oparciu o encyklikę Leona XIII: *Byłoby sprzeczne z prawem naturalnym, gdyby się chciało władzę państwową rozszerzyć na wszystkie dziedziny życia, gdyby się chciało wykluczyć wolność sumienia i zastąpić ją bezwzględny przywiązaniem do wiodza*²⁶⁹. Nie dał się uspokoić nuncjuszowi Cezaremu Orsenigo, który podczas obiadu w warmińskiej szkole rolniczej w Leginach, w dniu 29 sierpnia 1932 roku, tłumaczył, że Niemcy nie powinni się lękać narodowego socjalizmu, gdyż Kościołowi we Włoszech dobrze się wiedzie z faszystami²⁷⁰.

Odradzał biskupowi Maksymilianowi Kallerowi wysyłanie depechy gratulacyjnej do gauleitera Prus Wschodnich Ericha Kocho po podpisaniu konkordatu w dniu 20 lipca 1933 roku. Braniewskiej społeczności akademickiej odradzał wstępowanie do partii hitlerowskiej. Gdy biskup Maksymilian Kaller przestał po wyborach depezę hołdowniczą nowym władzom państwowym, prałat A. Marquardt zrezygnował na ręce biskupa z urzędu wikariusza generalnego, lecz na usilną prośbę ponownie urząd przyjął. Narastające napięcie między Kościołem a państwem sprawiło, że poglądy biskupa przestały się różnić od poglądów jego wikariusza generalnego²⁷¹.

Prałat Alojzy Marquardt polemizował z twierdzeniem przywódcy młodzieży hitlerowskiej Olszewskiego z dnia 19 maja 1934 roku, że trwa walka z hecą wyznaniową. Pytał, kto powoduje hecę wyznaniową, skoro dotąd panował spokój.

²⁶⁶ G. Reifferscheid, j.w., s. 197-198.

²⁶⁷ B. Schwark, Den toten Domherren, j.w., s.115.

²⁶⁸ L. Kamiński, j.w., s. 155.

²⁶⁹ G. Reifferscheid, j.w., s. 125.

²⁷⁰ Tamże, s. 33-34.

²⁷¹ Tamże, s. 29-30.

I odpowiadał, że ten, kto grozi młodzieży katolickiej brutalną wolą zniszczenia, występuje przeciwko państwu i jedności narodowej²⁷².

Tenże sam prałat Alojzy Marquardt, który jako wikariusz generalny z urzędu zobowiązany był w sierpniu 1934 roku do wykonania kary suspensy, nałożonej przez Stolicę Apostolską na dwu profesorów akademii braniewskiej: Karola Eschweilera i Hansa Bariona, nie znał jeszcze wtedy jej powodów. Dopiero jesienią tego roku, będąc w Rzymie, dowiedział się w Sekretariacie Stanu, że pewien proboszcz ewangelicki z Berlina złożył skargę w trybie kanonu 2186 Kodeksu Prawa Kanonicznego, że obaj profesorowie dopuszczali sterylizację²⁷³. Zwolnienie ich z suspensy miało miejsce we wrześniu 1935 roku, po pertraktacjach prałata Alojzego Marquarda w Kurii Rzymskiej. Profesor Karol Eschweiler zmarł rok później 30 września 1936 roku i został przez Alfreda Rosenberga, przywódcę partii hitlerowskiej na całą Rzeszę, uczczony jako męczennik systemu rzymskiego²⁷⁴.

W czasie pobytu w Rzymie w maju 1935 roku kardynał sekretarz stanu Eugeniusz Pacelli, późniejszy papież Pius XII, poprosił prałata A. Marquarda o sprawozdanie na temat położenia Kościoła w Niemczech. Po wręczeniu tekstu powiedział: *Orsenigo i Papen zawiedli Nas. Nie zawarlibyśmy konkordatu*²⁷⁵.

Gdy pod koniec czerwca 1935 roku hitlerowcy rozpętali nagonkę na biskupa, katolicką młodzież, konwikty i Kościół z powodu kary wymierzonej przez rektora braniewskiego konwiktu, pallotyna Augusta Wiemersa, trzem konwiktorom, członkom hitlerowskiej organizacji młodzieżowej *Hitlerjugend*, za niekoleżeńskie postępowanie wobec czwartego konwiktora, również członka *Hitlerjugend*, wikariusz generalny Alojzy Marquardt szeregiem pism zwracał się do gauleitera Ericha Kocha, ministerstwa spraw wewnętrznych Prus i Rzeszy oraz do prasy. Proboszczom polecił informować wiernych o rzeczywistym przebiegu wypadków i interwencjach biskupa u gauleitera. Mimo to ojciec August Wiemers został na kilkanaście dni aresztowany, a prałat Alojzy Marquardt otrzymał od nadprezydenta Ericha Kocha żądanie zwolnienia go ze stanowiska i wydalenia z Braniewa, z zakazem pracy wychowawczej nad młodzieżą niemiecką²⁷⁶.

Po aresztowaniu i skazaniu w trybie doraźnym trzech księży: Alojzego Schulza, Zygryda Hoppego i Józefa Sauermanna, a także świeckiego sekretarza związków robotniczych, doszło na jesieni 1935 roku do spotkania biskupa Maksymiliana Kallera z nadprezydentem Erichem Kochem w rejencji kwidzyńskiej. Wbrew radzie prałata Alojzego Marquarda biskup udał się na rozmowę bez świadka i przyrzekł, że spowoduje rezygnację księży, w zamian za co nadprezydent obiecał zwolnienie z aresztu i wykreślenie z rejestru skazanych.

Na początku listopada 1935 roku prałat A. Marquardt brał udział w spotkaniu u biskupa Maksymiliana Kallera, z udziałem prepozyta Franciszka Ksawerego Sandera, na którym postanowiono, że katolicy powinni wycofać się z przywódczych stanowisk w partii hitlerowskiej²⁷⁷.

²⁷² Tamże, s. 116.

²⁷³ Tamże, s. 52.

²⁷⁴ Tamże, s. 64.

²⁷⁵ Tamże, s. 136-137, 277.

²⁷⁶ Tamże, s. 148.

²⁷⁷ Tamże, s. 147, 291.

Po serii procesów obyczajowych, wymierzonych przeciwko zakonom w 1936 roku, biskup Maksymilian Kaller napisał wielkopostny list pasterski na rok 1937, w którym przyłączył się do biskupa Berlina hrabiego Konrada von Preysinga i do biskupa Monasteru hrabiego Klemensa Augusta von Galena. W odpowiedzi zarzucono mu powiązania zagraniczne przeciw Trzeciej Rzeszy i naruszenie porządku państwowego. Poddano kontroli telefony sekretarza biskupiego Karola Thimma, prepozyta kapituły Franciszka Sandera i dziekana kapituły Alojzego Marquardta. Władze usiłowały skonfiskować list, prałat Alojzy Marquardt w sobotę 30 stycznia przyrzekł, że list nie zostanie odczytany, lecz w niedzielę o godzinie 8.30 powiadomił władze, że list zostanie odczytany z ambon na wyraźne polecenie biskupa. Ostatecznie 80% parafii list odczytało²⁷⁸.

Encyklika papieża Piusa XI *Mit brennender Sorge* z 14 marca 1937 roku dotarła do Fromborka już 16 marca. U prałata Alojzego Marquardta²⁷⁹ był właśnie dyrektor warmińskiej drukarni nakładowej z Braniewa, prałat Karol Skowroński. Pięciu zobowiązanych do tajemnicy drukarzy szybko ją złożyło i wydrukowało, tak że już 18 marca 1937 roku 30000 egzemplarzy zostało rozprowadzonych po parafiach. Gestapo wspomagane przez SS konfiskowało encyklikę u wejścia do kościołów, a nawet wyrwało ją wiernym z rąk. 27 marca 1937 roku warmińska drukarnia nakładowa została przez gestapo zamknięta, pod zarzutem rozbijania encykliką narodowosocjalistycznego państwa. Prałat Alojzy Marquardt pisał 11 czerwca 1937 roku do biskupa Berlina, że odpowiedzialny za powyższe represje urzędnik *RSHA*, dr Klein oświadczył, iż chętnie uwięziłby na granicy powracających z Rzymu biskupów, którzy to nawarzyli. Dyrektor warmińskiej drukarni nakładowej zmarł 28 kwietnia 1938 roku²⁸⁰.

Po hitlerowskim zakazie działalności stowarzyszeń katolickich biskup Maksymilian Kaller latem 1937 roku poddał duszpasterstwo specjalnemu urzędowi biskupiemu, któremu przewodził osobiście lub przez prałata Alojzego Marquardta, z 16 komórkami branżowymi: 5 we Fromborku, 7 w Braniewie i 3 w Lidzbarku²⁸¹.

Naczelnym lekarzem kliniki ortopedycznej we Fromborku był hitlerowiec, dr Herman Watermann. Na skutek jego nacisków *Caritas* zwolniła dyrektora i kapelana zakładu, księdza dr. Antoniego Greiffa, który popadł w depresję i mimo leczenia 9 lutego 1939 roku popełnił samobójstwo. Dyrektorem został dr Herman Watermann. Biskup M. Kaller za radą kanonika Józefa Steinkiego poprosił prowincjała salwatorianów, aby dał na kapelana zakładu ks. Tarcyzjusza Wolffa SDS, byłego dyrektora *Caritas* w Berlinie. Ale prowincjał pod naciskiem gestapo przysłał ks. Teofila Matuszewskiego SDS, rodem z Halberstadt. Ten wspierał hitlerowskiego dyrektora, lżył siostry, zraził sobie kazaniem chorych. Prałat Alojzy Marquardt szybko dostrzegł zagrożenie i poprosił o odwołanie ks. Teofila Matuszewskiego. Prowincjał nie wysłuchał prośby, za co po wojnie przeprosił ks. Alojzego Marquardta. Ks. Teofil Matuszewski z początkiem stycznia 1941 roku porzucił kapłaństwo i ożenił się, pozostał jednak jako mąż zaufania gestapo prawą ręką dyrektora zakładu dr. Hermana Watermanna. Po odejściu z szeregów kapłańskich

²⁷⁸ Tamże, s. 160—161, 295.

²⁷⁹ Tamże, s. 163—164.

²⁸⁰ Tamże, s. 165—166.

²⁸¹ Tamże, s. 182—184.

Teofil Matuszewski oskarżył kanonika Józefa Steinkiego, dyrektora *Caritas* ks. Augustyna Scharnowskiego, prałata Andrzeja Boenigka, dyrektora Ottona Schluesenera i wikariusza katedralnego Brunona Weichsla. Dyrektor dr Herman Watermann był w procesie świadkiem i donosicielem. Po wojnie ocenił łagodnie swe postępowanie: *Byliśmy wtedy za młodzi, brakowało nam doświadczenia*²⁸².

Kapituła na posiedzeniu w dniu 15 czerwca 1943 roku, biorąc pod uwagę wydany przez policję państwową zakaz procesji Bożego Ciała na terenach nie stanowiących własności Kościoła katolickiego, postanowiła, że procesja odbędzie się na dziedzińcu katedralnym w niedzielę w oktawie Bożego Ciała, a procesji przed sumą i niesporami w dni powszednie w ogóle nie będzie²⁸³.

Po śmierci kanonika Franciszka Schroetera w lutym 1944 roku partia hitlerowska lub kierowane przez nią władze nadprezydium w Królewcu usiłowały wywrzeć wpływ na wybór następcy. Powstała obawa istnienia nieznanymi kanałami przepływu informacji wewnątrzkościelnych do partii. Kapituła stanęła na wysokości zadania i nie pozwoliła odebrać sobie wolności i niezależności wyboru²⁸⁴.

Biskup Maksymilian Kaller, dziękując w styczniu 1945 roku ustnie i na piśmie za życzenia noworoczne od kapituły, kurialistów, duchowieństwa i wiernych, za myśl przewodnią obrał słowa: *Jeden duch i jedno serce ożywiły wszystkich wierzących* (Dz 4,32). Wśród obecnych byli nie tylko kanonicy Józef Steinki i Władysław Świtalski, którzy wkrótce oddali życie, lecz także pracownicy kurii, którzy chętnie widzieliby kanoników kopiących rowy przeciwczołgowe na rozkaz gauleitera Ericha Kocha jako komisarza obrony Prus Wschodnich²⁸⁵.

7 lutego 1945 roku SS, grożąc w razie oporu użyciem siły, przewiozła do Gdańska przez zamrażnięty Zalew Wiślany biskupa Maksymiliana Kallera i jego siostrę. Prałat Alojzy Marquardt zapewnił chcącego pozostać przy swoich wiernych biskupa, że przejmie kierownictwo diecezji²⁸⁶.

ZAKOŃCZENIE

I. Klęska II wojny światowej

Ośmiu kanoników gremialnych wraz z biskupem warmińskim Maksymilianem Kallerem mimo zbliżania się frontu nie opuszczało Fromborka. Biskup został 7 lutego 1945 roku przymusowo wywieziony Zalewem Wiślany na mierzeję i dalej przez Gdańsk do Niemiec, aby swą obecnością nie skłaniał ludności do pozostania na miejscu. Wojsko niemieckie wycofało się do Braniewa i Frombork po południu 8 lutego 1945 roku zajęli Rosjanie. Pożar zniszczył dzwonicę, zabytkowy dom biskupi mieszczący wikariat generalny, dworek prepozyta Franciszka Sandera i kanonika Brunona Grossa oraz kościół parafialny św. Mikołaja w mieście (po raz szósty w ciągu sześciuset lat istnienia). Spośród ośmiu

²⁸² Tamże, s. 249–253.

²⁸³ AAWO: Protocollarium Capituli Cathedralis Warmiensis 1898-1943, k. 213v-218 rok 1943.

²⁸⁴ G. Reifferscheid, j.w., s. 250.

²⁸⁵ Tamże, s. 257–259.

²⁸⁶ Tamże, s. 260.

kanoników szczęściu utraciło życie. Biskup Maksymilian Kaller widział w tym pokutę za rozstrzelanie kapituły chełmińskiej przez SS²⁸⁷.

Kanonik dr Władysław Bronisław Świtalski schodził 9 lutego 1945 roku ze wzgórza katedralnego do miasta na poszukiwanie swej siostry, która została schwytana i zamknięta w kościele ewangelickim na wywózkę w głąb Rosji. Żołnierz rosyjski ostro zawrócił go do domu. Gdy wspinał się z powrotem na wzgórze katedralne, inny bardzo młody żołnierz rosyjski, idący za nim, zatrzymał go, postawił przy ścianie stodoły, aby go zastrzelić. Wyjął więc z kieszeni różaniec, zaczął się modlić patrząc na zamarznięty Zalew Wiślany i tak został zastrzelony. Ciało wciągnął do ogrodu przy swej własnej kanonii kanonik Antoni Krause i własnoręcznie zakopał, tak jak było ubrane, w zimowe futro. Siostra umarła latem w głębi Rosji, nie wiedząc o śmierci brata. W roku 1954 proboszcz fromborski w obecności kilku kanoników i pani Pelikan dokonał przeniesienia szczątków kanonika Świtalskiego na cmentarz kapitulny²⁸⁸.

Kanonik Józef Steinki, jako kapelan Szpitala Mariackiego w Olsztynie, był pobity przez żołnierzy radzieckich i osadzony w więzieniu. Po zwolnieniu zmarł 16 lutego 1945 roku na plebanii św. Jakuba w Olsztynie. Pierwotnie pochowany naprzeciw zakrystii, został w wigilię Zesłania Ducha Świętego w 1945 roku przeniesiony na cmentarzyk Szpitala Mariackiego. Pieniądże na trumnę dał ks. Augustyn Scharnowski, w pochówku uczestniczył ks. Wojciech Zink i kilka sióstr katarzynek²⁸⁹.

Kanonik Andrzej Hinzmann w ramach ewakuacji cywilnej ludności ze strefy frontowej (Niemcy bili się jeszcze na Mierzei i w Braniewie) został 3 marca 1945 roku wywieziony wozem konnym z Fromborka do Pogrodzia. Na skutek przeziębienia rozchorował się i wezwał z Brzezina kanoników Brunona Schwarka i Franza Heyduschkę, aby go przygotowali na śmierć. Mogli go tylko wypowiadać, nie mieli ani oleju chorych, ani Wiatyku, gdyż z braku wina mszalnego nie sprawowali Eucharystii. Rosyjscy żołnierze wypili w katedrze całe wino mszalne, nawet zamurwane. Kanonik Andrzej Hinzmann zmarł w czwartek 8 marca 1945 roku w Pogrozdziu i pośpiesznie został zasypany w dole wykopanym na miejscowym cmentarzu, aby uniknąć wrzucenia innych zwłok do grobu²⁹⁰.

Kanonik Antoni Krause, najpierw wysiedlony do Błudowa, potem do Łukszt, duszpasterzował wysiedlonej ludności. Ziemiaków w piwnicach było pod dostatkiem. Brakowało mąki na chleb. Wieś warmińska nie znała już ani cepów, ani żaren. Zboże mężczyźni młócili kolbami karabinów, mąkę mełły kobiety w młynkach od kawy. Ks. kanonik Antoni Krause, pomagając w młocce nabawił się zapalenia płuc, połączonego z połowicznym niedowładem ciała. Ostatnich sakramentów udzielił mu ks. Franciszek Moschall, proboszcz z Pierzchał. Zmarł

²⁸⁷ B. Schwark, Den toten Domherren, j.w., s. 119, 126; B. Schwark, Ihr Name lebt, j.w., s. 223.

²⁸⁸ B. Schwark, Den toten Domherren, j.w., s. 109-111; B. Schwark, Ihr Name lebt, j.w., s. 225-226; L. Plötz, Fato profugi. Vom Schicksal ermländischer Priester 1939-1945-1965. Kiel 1965, s. 58.

²⁸⁹ B. Schwark, Den toten Domherren, j.w., 126-127; B. Schwark, Ihr Name lebt, j.w., s. 72-76; L. Kamiński, j.w., s. 151-154; L. Plötz, j.w., s. 64.

²⁹⁰ B. Schwark, Den toten Domherren, j.w., s. 111-113; B. Schwark, Ihr Name lebt, j.w., s. 226-228; L. Plötz, j.w., s. 31.

w sobotę po niedzieli przewodniej, 14 kwietnia 1945 roku, w Łuksztach. Szczątki jego, początkowo pochowane w ogrodzie przy kuźni przez księży Artura Zieglera, Franciszka Moschalla i Pawła Matterna, zostały przeniesione przez księdza kanonika Leona Kamińskiego na cmentarz kapitulny we Fromborku²⁹¹.

Prepozyt Franciszek Ksawery Sander, po spaleniu jego kanonii 8 lutego 1945 roku, został 3 marca 1945 roku wywieziony wozem konnym z pasa frontowego do Brzezin. Wcześniej rano wstawał i chodził modlić się do kapliczki Matki Boskiej. W ciągu dnia chętnie piłował i rąbał drewno. Z braku szat i naczyń liturgicznych nie mógł odprawiać Mszy świętej, odczytywał tylko modlitwy mszalne i głosił kazania na zmianę z księżmi kanonikami Brunonem Schwarkiem i Franciszkiem Heyduschką. Zmarł w Brzezinach w piątek po południu, 27 kwietnia 1945 roku. Został pochowany obok kanonika Andrzeja Hinzmanna na cmentarzu w Pogrodziu. Szczątków ich nie udało się księdzu kanonikowi Leonowi Kamińskiemu odnaleźć i pochować na cmentarzu kapitulnym. W domniemanym miejscu postawiony został krzyż z Oberammergau noszący dane obu zmarłych²⁹².

Kanonik dr Franciszek Heyduschka 13 lutego 1945 roku został wyprowadzony przez żołnierza rosyjskiego z piwnicy pod kanonią dziekana Alojzego Marquardta i razem z kanonikiem Brunonem Schwarkiem zaprowadzony do Pogrodzia na przesłuchanie, a stamtąd do Włóczęysk i razem z grupą aresztowanych do więzienia w Pasłęku. Młodszy został wywieziony do Rosji, kanonicy zwolnieni ze względu na wiek powrócili do Fromborka, lecz 3 marca zostali wysiedleni z pasa frontowego do Brzezin. Tu kanonik Franz Heyduschka przygotowywał dwoje dzieci do pierwszej spowiedzi św., odprawiał nabożeństwa w Brzezinach, Przybyłowie i Rychnowach. Po kapitulacji Niemiec obaj powrócili wraz z ewakuowaną z pasa przyfrontowego ludnością do Fromborka. 28 lipca przybył tu dziekan Alojzy Marquardt, aby wraz z obu kanonikami wybrać na wikariusza kapitulnego kanonika honorowego Jana Hanowskiego. Dziekan Alojzy Marquardt jako wikariusz generalny rządził diecezją z Olsztyna. Gdy odmówił nominacji na proboszcza malborskiego mówiącemu po polsku księdzu warmińskiemu Klemensowi Majewskiemu, który samowolnie objął tę parafię, władze polskie nakazały dziekanowi Alojzemu Marquardtowi wyjazd do Niemiec. Kanonik Franciszek Heyduschka w grudniu 1945 roku zaczął słabnąć. Zmarł zapewne na raka 2 stycznia 1946 roku we Fromborku i pochowany został na cmentarzyku kapitulnym przez proboszcza parafii Św. Trójcy z Braniewa, Alojzego Boenigka²⁹³.

Kanonik dr Brunon Gross wywieziony z więzienia w Wystruci przez Moskwę do Kanaszu (Szychrany) w Czuwaskiej Autonomicznej Republice Radzieckiej, tam osadzony w obozie o skrajnie trudnych warunkach przeżycia, pracował w zakładach naprawczych taboru kolejowego. Gdy zachorował, został przewieziony do jenieckiego szpitala w Bielowołku, skąd powrócił do Kanaszu. Tu za nabożeństwo wielkanocne w 1946 roku został ukarany trzema dniami bunkra głodowego.

²⁹¹ B. Schwark, *Ihr Name lebt*, j.w., s. 228-229; L. Kamiński, j.w., s. 149-150; L. Plötz, j.w., s. 38.

²⁹² B. Schwark, *Ihr Name lebt*, j.w., s. 229-231; L. Kamiński, j.w., s. 150-151; L. Plötz, j.w., s. 57.

²⁹³ B. Schwark, *Den toten Domherren*, j.w., s. 113, 121-122; B. Schwark, *Ihr Name lebt*, j.w., s. 231-233; L. Plötz, j.w., s. 31.

W maju tegoż roku został przewieziony do Czeboksar, stolicy republiki, gdzie przez kilka tygodni pracował w fabryce sprzętu elektrycznego. Gruźlica i choroba serca nie pozwoliły mu dłużej pracować. Musiał pozostać w obozie, co spowodowało śmierć głodową w czerwcu 1946 roku. Został pochowany w masowym grobie na skraju miasta, w niepoświęconej ziemi²⁹⁴.

Kanonik Alfons Buchholz, prześladowany za nieugiętą postawę wobec III Rzeszy i wygnany przez Niemców z diecezji, zmarł 1 lipca 1957 roku w Gerlachshausen bei Lauda i tam został pochowany²⁹⁵.

Kanonik dr Brunon Schwark zmarł w Niemczech Zachodnich 17 października 1964 roku w miejscowości Liebfrauenhoehe bei Horb i tam został pochowany²⁹⁶.

Dziekan dr Alojzy Marquardt zabrany z Fromborka przebywał w niewoli rosyjskiej od 10 lutego 1945 do 11 czerwca 1945, potem z Olsztyna zarządzał diecezją do chwili wysiedlenia z Polski w dniu 30 czerwca 1945 roku. Podstępnie aresztowany w Berlinie 30 lipca 1945 roku, był więziony w Rosji, najpierw w więzieniu Lefortowskim i na Butyrkach, potem w obozie Aleksandrowsk na Syberii. Powrócił 15 grudnia 1955 roku do Niemiec, gdzie pracował jako wiceoficjał sądu metropolitalnego w Kolonii. Zmarł tamże 1 sierpnia 1972 roku i pochowany został na cmentarzyku kapitulnym przy prezbiterium katedry kolońskiej²⁹⁷.

2. Powrót do Polski

W dniu 15 sierpnia 1945 roku zastępca profesora na Wydziale Prawa Kanonicznego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego ks. dr Teodor Bensch otrzymał w Gnieźnie z rąk Augusta Kardynała Hlonda, prymasa Polski, na podstawie najspecialniejszych uprawnień otrzymanych od Stolicy Apostolskiej, nominację na administratora apostolskiego diecezji warmińskiej. Władzę objął 1 września 1945 roku, przez okazanie pisma nominacyjnego nie kapitulie warmińskiej, wyniszczonej i rozproszonej, lecz kapłanom aktualnie przebywającym w Olsztynie. Byli to księża: Jan Hanowski, proboszcz parafii św. Jakuba, archiprezbiter, czyli dziekan olsztyński i kanonik honorowy warmińskiej kapituły katedralnej; Alfons Wardecki, proboszcz parafii Najświętszego Serca Pana Jezusa w Olsztynie; Józef Przeperski, były administrator w Tapiawie; Gilbert Pawletta OFM, gwardian klasztoru franciszkanów; dr Franciszek Borowiec, notariusz, kapłan archidiecezji warszawskiej. Ingres odbył się 14 października 1945 roku²⁹⁸.

²⁹⁴ B. Schwark, Den toten Domherren, j.w., s. 124-126; B. Schwark, Ihr Name lebt, j.w., s. 234; Das Schicksal des Domkapitulars Dr. Gross. Ermlandbuch 1975, Osnabrück 1975, s. 117-119; L. Kamiński, j.w., s. 154; L. Plötz, j.w. s. 27.

²⁹⁵ L. Kamiński, j.w., s. 154; L. Plötz, j.w., s. 17.

²⁹⁶ L. Kamiński, j.w., s. 154; L. Plötz, j.w., s. 63.

²⁹⁷ M. Borzyszkowski, SBKW; L. Kamiński, j.w., s. 155-156; L. Plötz, j.w., s. 44; G. Reifferscheid, j.w., s. 29.

²⁹⁸ WWD, 1 (1945), s. 3-4.

Nowo mianowany administrator apostolski zatroszczył się o pozostałych przy życiu kanoników we Fromborku, zabezpieczenie archiwum kapitulnego, katedry i jej zabytkowego mienia. Do uzupełnienia składu kapituły miało jeszcze upłynąć pięć lat.

RES GESTAE CAPITULI WARMIENSIS 1772-1945

SUMMARIUM

Die 13 septembris 1772 anni Warmia regi Prussiae subiecta est et dominium saeculare amisit in cameris Frombork (olim Fraucenburg), Pieniężno (olim Mehlsack) et Olsztyn (olim Allenstein) hucusque exercitum. Ecclesiasticis tantum muneribus abhinc fungi debuit: functiones liturgicas in cathedra persolvere, dioecesim vacantem regere et episcopum warmiensem eligere, propria bona administrare, egenis subvenire. Capitulum initio sedecim canoniis totidemque vicariis constabat, sed reductum est ad duas dignitates, sex canonias residentiales, quattuor canonias honorarias et quattuor vicariatus. 117 canonici gremiales una cum dignitatibus successive capitulo pertinebant.

Capitulum regebatur statutis episcopi Mauritii Ferber diei 19 martii 1532, ab episcopo Philippo Kremenz die 26 iunii 1885 reformatis, tandem die 23 aprilis 1924 Codici Juris Canonici adaptatis. A Poloniae dismembratione ad finem secundi belli universalis dioecesis warmiensis octies vacabat et viginti annis a capitulo regebatur, quod octo episcopos elegit: Carolum de Hohenzollern (1796-1803), Josephum de Hohenzollern (1817-1836), Andream Stanislavum de Hatten (1837-1841), Josephum Ambrosium Geritz (1841-1867), Philippum Kremenz (1867-1885), Andream Thiel (1886-1908), Augustinum Bludau (1909-1930), Maximilianum Kaller (1930-1947). Insuper iure patronatus fungebatur erga 30 paroecias in 7 archipresbyteratibus seu decanatis.

Capitulum in officio divino persolvendo et Sacrificio Eucharistico celebrando a vicariis adiuvabatur. Unusquisque canonicus quotidie ad participandam Missam et duas horas canonicas astringebatur, veste choralis indutus: imprimis talari, superpelliceo et almutio, ab anno 1700 talari, rochetto et mantelletto vel cappa magna violacei coloris, ab anno 1745 cum distinctorio, a die 15 maii 1795 etiam cum ordine Aquilae Nigrae, tandem, die 17 decembris 1928 anni indulto Sedis Apostolicae obtento, violaceo talari, rochetto et mantelletto.

Capitulum dominio saeculari eiusque acceptis orbatum sola pensione regia sustentabatur, ex qua tam prebendae beneficiae quam distributiones quotidianae solvebantur. Ex his proventibus tertiam partem canonici pro fabrica ecclesiae destinabant. Post bellum Napoleonis rex Prussiae apud Sanctam Sedem reductionem sex canonicorum et quattuor vicariorum obtinuit, quorum emolumenta seminario clericorum Brunsbergensi destinavit. Capitulum semper administrationem bonorum seminarii invigilabat, imprimis per sic dictos conservatores, postea per deputatos.

Iam a caeculo XIV canonici debebant in universitatibus studere. Multi professores erant, opera scientifica conscribebant, folia periodica moderabant, stipendia ad iuvenes educandos fundabant. Plures pauperibus et infirmis miserebantur, hospitalia, orphanotrophia, domum conversorum curabant.

Regi Prussiae subditum capitulum, tempore *Kulturkampf* Ecclesiae fidele remansit. A nationali socialismo invigilabatur et persequebatur. Canonici Alphonsus Buchholz et Josephus Steinki, necnon vicarius cathedralis Hubertus Gross incarcerati erant. Decanus capituli Dr Aloisius Marquardt principalis defensor Ecclesiae hoc tempore in Warmia erat.

Adveniente die 8 februarii 1945 anni exercitu russo, capitulum in corpore penes ecclesiam cathedralem remansit. Canonicus Dr Vladislavus Świtalski postridie a milite occisus est; canonicus Josephus Steinki a militibus flagellatus et incarceratus in Olsztyn die 16 februarii 1945 anni defunctus est; canonicus Andreas Hinzmann die 8 martii 1945 anni pulmonitis laborans in Pogrodzie, ubi a militibus evacuatus est, diem supremum obiit; canonicus Antonius Krause simili morte die 14 aprilis 1945 in Łukszty defunctus est; praepositus capituli Franciscus Xaverius Sander die 27 aprilis 1945 anni pie mortuus est; canonicus Franciscus Heyduschka die 2 ianuarii 1946 cancro devictus in Frombork obiit; canonicus Bruno Gross, in Russia incarceratus, mense iunio 1946 propter tuberculosim mortuus est.

Tres tantum capitulares propria morte defuncti sunt: canonicus Alphonsus Buchholz die 1 Julii 1957 anni in Gerlachsheim bei Lauda, canonicus Bruno Schwark die 17 octobris 1964 anni in Liebfrauenhoche bei Horb et decanus Aloisius Marquardt die 1 augusti 1972 Coloniae Agrippinae, post decem tamen annos campi concentrationis in Sibiria.

Episcopus warmiensus Maximillianus Kaller necem capituli warmiensis de manu Russorum, satisfactionem vicariam pro exterminatione capituli culmensis de manu Germanorum esse agnovit.